

Οί υπόγειες διαδρομές τής ιστορίας

(«Τοῖς Τρωικοῖς καὶ τοῖς Περσικοῖς»)

Οἱ ἐσωτερικὲς ἀναζητήσεις σὲ κρίσιμες περιόδους, εἴτε ἐθνικὲς καὶ πολιτικὲς εἴτε καὶ προσωπικὲς, εἶναι συνήθως τὸ προσφιλὲς καταφύγιο ὄλων μας· μᾶς ὀδηγοῦν μόνες τους σὲ ἀναδρομὴ πρὸς ἀνάλογες καταστάσεις στὰ περασμένα τῆς ἀτομικῆς μας ζωῆς, ὅπως καὶ τῆς ἱστορικῆς πορείας τοῦ λαοῦ μας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ μας, μὲ τὶς ἀντίστοιχες προεκτάσεις στὶς σημερινὲς συνθήκες. Ὅσο περνοῦν τὰ χρόνια καὶ κατασταλάζει μέσα μας ἡ ἐμπειρία ἀπ’ τὴν παρουσία μας στὴν χώρα μας καὶ τὶς μελέτες μας στὴν ἱστορία καὶ στὴν γραμματεία τῆς καταγωγῆς μας, ἀλλὰ καὶ τῆς παγκοσμίου, στὸ βαθμὸ τοῦ δυνατοῦ, τόσο καὶ ἡ ἀναδρομὴ γίνεται γονιμότερη· μᾶς ἐπιτρέπει τὴν βαθύτερη διερεύνηση τῶν ἐξελίξεων στὴν πατρίδα μας καὶ διεθνῶς, ὅταν μάλιστα ἔχουμε τὴν ἀνεση, τῆς ἀποτελεσματικῆς ἢ μὴ εἶναι ἄλλο θέμα, τῆς διεισδύσεως στὶς τρέχουσες ἐξελίξεις, ὅπως καὶ στὶς διάφορες ἐρμηνεῖες γι’ αὐτές· αὐτὴ ἀφορᾷ εἴτε ἐσένα τὸν ἴδιον εἴτε καὶ τοὺς ἀποδέκτες τοῦ λόγου σου, ἰδιαίτερος ὅταν ἡ ἐποχὴ σου εἶναι ἐμφανέστατα μεταβατικὴ καὶ ἀπότοκος ἄλλων συνθηκῶν ζωῆς, σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀγνώστων στὶς μέρες σου κι ἀκόμη περισσότερο στοὺς ἀμέσως προηγούμενους καιροὺς.

Συνέβη νὰ ἔχουμε γεννηθεῖ σὲ λαὸ μὲ πλούσια καὶ γόνιμη πολιτικὴ καὶ πολιτιστικὴ συνεισφορά, ἢ μὲ ἄλλα λόγια, μὲ τὴν ἀναγνωρισμένη ἀπ’ ὄλους τοὺς ἄλλους μοναδικὴ γραμματεία του, μὲ συνεχῆ ἐπίδραση στὴν παγκόσμια σκέψη ἐπὶ χιλιάδες χρόνια, ἀλλὰ καὶ καθοριστικῆς ἀναφορᾶς στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ τῶν προγόνων μας σὲ κρίσιμες στιγμὲς τῆς ἱστορίας ὄλων σχεδὸν τῶν ἐθνῶν· στὶς μέρες μας μάλιστα, μὲ τὴν σφραγίδα τῆς ψηφιακῆς ἐπαναστάσεως, οἱ ἀναζητήσεις στὴν γραμματεία μας εἶναι πολὺ περισσότερες ἀπ’ ὅ,τι στὴν προηγούμενη βιομηχανικὴ ἐποχὴ. Πολλὰ ἔχουν γραφεῖ, γιὰ τὴν εἰσβολὴ τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας - ἴσως ἡ λέξη εἰσβολὴ εἶναι ἡ καλύτερη, διότι στὴν πράξη ὁ ψηφιακὸς ἄνθρωπος δὲν ἔχει οὐδεμίαν σχέσιν μὲ τὸν βιομηχανικὸ καὶ ὁμοιάζουν αὐτοὶ μεταξύ τους μὲ τὶς ἀσύμβατες εὐθειῖες στὸν χῶρο, ὅπως ἔχει παρουσιασθεῖ πολλές φορὲς τὸ θέμα στὶς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς»-, ἀλλὰ ἐλάχιστα γιὰ τὴν σκιαγράφηση τῆς ἀκριβοῦς παρουσιάσεως τοῦ νέου ἀνθρώπου, ὡς αὐτονόμου καὶ δημιουργικοῦ πολίτου σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς του· ἴσως εἶναι καὶ φυσικὸ αὐτό, διότι πάντοτε ἐκ τῶν ὑστέρων ὁ ἄνθρωπος καταγράφει τὶς μεταβολὲς στὴν ζωὴ του. Ἡ

φιλοσοφία, ἄλλωστε, πραγματεύεται τὴν συγκεκριμένη ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἀφοῦ αὐτὴ ἔχει γίνει πράξη κι ὄχι τὶς ὑποθέσεις γιὰ τὴν δυναμικὴ τῶν ἐξελίξεων, διότι τότε αὐτὴ διολισθαίνει σὲ χρησμούς, ὅπως μὲ τὴν ἐμφάνιση τῶν θρησκευτῶν ἢ τῶν ιδεολογιῶν· ἔμφυτη εἶναι ἡ τάση προσελκύσεως τῆς προσοχῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀπ' τὶς ὅποιας μορφῆς προφητεῖες, κάτω ἀπὸ εἰδικὲς περιστάσεις κάθε φορὰ, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ πορεία ὄλων τῶν λαῶν, ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ ἐξαιρέσεις. Αὐτὲς ὅμως ἀξίζει τὸν κόπο, ἢ καλύτερα ἐπιβάλλεται, νὰ τὶς διερευνήσουμε γιὰ τὴν πορεία μας, ὡς λαὸς ἢ ὡς ἔθνος δι' ἕκαστον ἐξ ἡμῶν, ἢ καὶ ὡς ἀνθρωπότης, μὲ τὴν ἐνιαία τῆς πλέον μοῖρα νὰ γίνεται συνείδηση ὄλων σχεδὸν τῶν κατοίκων τῆς· μόνον ἔτσι θὰ μπορέσουμε νὰ κατανοήσουμε πληρέστερα τὸ ποῦ μᾶς ὀδηγεῖ ἡ ἐποχὴ μας, γιὰ ὁλόκληρο τὸν κόσμο -ἀφοῦ ὁ κλεινὸς πλανήτης εἶναι πιά μιὰ μικρὴ γειτονιά μὲ τὸ διαδίκτυο καὶ τὸ ἔξυπνο κινητό-, καὶ τὴν Ἑλλάδα. Πονᾶμε γι' τὴν πατρίδα μας ὅλοι μας, κι ἴσως - τὸ ἴσως ὡς εὐφημία παρὰ κυριολεκτικᾶ- αὐτὸ μᾶς βοηθάει στὴν προβληματικὴ μας γιὰ τὸν λαὸ μας καὶ τὴν παγκόσμια κοινωνία.

Ἡ τριβὴ μὲ τὴν καθημερινότητα πάντοτε ἐπισκιάζει τὴν διερεύνηση τῶν ἄλλων προβλημάτων· μάλιστα, ὅταν αὐτὴ εἶναι πολὺ ἐπώδυνη καὶ δυσβάστακτη γιὰ τὶς τρέχουσες καὶ ἀνελαστικὲς ἀνάγκες μας, τότε καὶ ἡ ἐνασχόληση μὲ τὰ βαθύτερα προβλήματα τῶν πραγματικῶν αἰτίων εἶναι εἴτε πιὸ δύσκολη γιὰ τὸν καθένα, εἴτε δίδει στοὺς ἄλλους τὴν εὐκαιρία τῆς εἰρωνείας ἀπέναντί σου, ἐμφύτου ἄλλωστε καὶ ἄκρως ἀναγκαίας γιὰ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς σκέψεώς σου ἀπ' τὴν κριτικὴ τους. Ἡ μακρὰ διάρκεια τῆς ζωῆς, ἀπ' τὴν ἄλλη, σοῦ παρέχει τὴν ἀνεση τῆς σκωπτικῆς ὀπτικῆς, τῆς εἰρωνείας, ὅπως ἀρμόζει συνήθως σὲ παρόμοιες καταστάσεις· ἡ πραγματικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη εἶναι προῖον τοῦ διαλόγου, τοῦ δικαιώματος τῆς ἰσηγορίας, τοῦ, «τίς ἀγορεύειν βούλεται;» μὲ τὸν λόγο του ἕκαστος παρουσιάζεται καὶ ἀποκτᾷ τὴν πολιτικὴ του ὑπόσταση, ἀσκεῖ τὴν ἰσηγορία του, ὅπως δέχεται καὶ τὴν ἀπαραίτητη κριτικὴ τῶν ἄλλων, ὡς ἀναπόσπαστο συμπλήρωμα τοῦ λόγου τῆς Ἀγορᾶς, τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου καὶ τῆς Βουλῆς· γίνεται ἐνεργὸς πολίτης, μὲ τὴν συμμετοχὴ του στὴν πολιτικὴ καὶ πολιτιστικὴ ζωὴ ἢ ἀλλιῶς παραμένει ἀδιάφορος στὴν ἄκρη, ἀπράγμων καὶ ἐκπίπτει σὲ ἀχρεῖο καὶ κυνικό, γνωστὰ αὐτά...

Ἡ συμμετοχὴ συνοδεύεται πάντοτε, ἂν δὲν ἀρχίζε καλύτερα, μὲ τὴν σάτιρα, μὲ τὸ σκῶμμα, τὴν γνωστὴ σκωρατικὴ εἰρωνεία, καὶ μὲ τὶς ρίζες τῆς στὴν μουσικὴ τῆς ἔκφραση ἀπ' τὴν ὁμηρικὴ ἐποχὴ· γέννησε ἔτσι τὸν σατιρικὸ λόγο, δηλαδὴ τὴν μήτρα τῆς ἰσηγορίας, μὲ συμπλήρωμα τὸν πλάγιο καὶ ὑπαινικτικὸ λόγο, τὸν γνήσιο λόγο τῆς δημοκρατίας· ὅταν ἡ καθημερινότης εἶναι ὀδυνηρὴ καὶ χαλεπὴ ὁ σατιρικὸς λόγος ἀπαλύνει τὶς

καταθλιπτικές καταστάσεις και επιτρέπει την παρουσίαση νέων σκέψεων, δηλαδή των όποιων άλλων απόψεων. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι ο *Άριστοφάνης*, ή *κωμωδία*, επέζησε περισσότερο απ' τους τραγικούς ποιητές στην μακρά πορεία των σκοτεινών ημερών του *Ελληνισμού*, με την βοήθεια, ως έκφρασεως του *πολιτικού στίχου*, της *δημοτικής ποιήσεως*. οί επιδράσεις είναι *αμφίδρομες*, *πολλαπλής προελεύσεως* και *έπιρροής* στους *άπλους ανθρώπους*, οί όποιοι είχαν *ξεχάσει κάπως* την *έλεύθερη πολιτική πρακτική*, τις *σοφίες* των *προγόνων* τους, *άλλα διατηρούσαν* την *σκωπτική* τους *διάθεση* στην *όποιας μορφής ποιητική* τους *έκφραση*, με *τόν δεικτικό έως καυστικό τονισμό* της, την *άπάντηση* του *άλλου* στην *λιτή συντροφία*, *έστω* και στην *σπηλιά* ή στην *μικρή καλύβα* της *διασώσεώς* των, *μετά* τις *άπειρες βαρβαρικές επιδρομές*.

Ή *γιαγιά* *έδινε* *πρώτη* *τόν τόνο*, *όλες* *μαζί* *οί* *γιαγιάδες*, *όσες* *είχαν* *βρεϊ* *κάποιο* *καταφύγιο* *μετά* *τις* *συμφορές*. *έκλαιγαν*, *μοιρολογοῦσαν*, *σέ* *λύδιο* *περισσότερο* *τρόπο*, *αν* *και* *δέν* *γνώριζαν* *την* *θεωρία* *της* *μουσικής* *των* *προγόνων* *τους* -*διότι* *αυτά* *είχαν* *παραμερισθῆ* *απ'* *τους* *λατινολάγνους*, *τους* *πρώτους* *δουλικούς*, *νοοτροπία* *και* *φύσει* *«σοφούς»* *του* *Έλληνισμού*-, *άλλα* *ζούσαν* *μέσα* *τους* *τόν* *άρμονικό ρυθμό* *της* *λαλιάς* *τους*, *της* *μολπῆς* *των*, *διότι* *στην* *ίδια* *κατάσταση* *βρίσκονταν* *από* *πλευρᾶς* *μουσικής* *παιδείας* *με* *τους* *όμηρικούς ἥρωες*, *ή* *μᾶλλον* *καλύτερα* *συνέχιζαν* *ώς* *άκοή* *τό* *χρωματικό* *και* *τό* *έναρμόνιο γένος* *της* *έλληνικής* *μουσικής*. *πληρέστερα* *όμως* *κι* *απ'* *τά* *θεωρητικά* *αυτά* *γνώριζαν*, *ότι* *στά* *μικρά* *παιδιά* *δέν* *άρμόζει* *νά* *τά* *κατακλύζουν* *μόνο* *με* *τά* *μοιρολόγια* *τους* *και* *τόν* *άβάσταχτο* *πόνο* *της* *ψυχῆς* *τους*, *όσο* *άρμονικό* *ρυθμό* *κι* *αν* *είχαν*, *άλλα* *και* *με* *σκωπτική* *ή* *εὐχάριστη* *διάθεση*. *Έτσι* *πείραζαν* *ή* *μία* *την* *άλλη*, *και* *περισσότερο* *πείραζαν* *τά* *παιδιά*, *διότι* *πάντα* *κάποια* *απ'* *αυτά* *ήταν* *πειραχτήρια* *και* *προκαλοῦσαν* *και* *τό* *ένδιαφέρον* *των* *άλλων*. *αυτά* *έφερναν* *την* *άπάλυνση* *στόν* *πόνο* *και* *τό* *χαμόγελο* *στούς* *μεγάλους* *ή* *και* *τό* *τρανταχτό* *γέλιο* *στά* *άλλα* *μικρά*. *Μ'* *αὐτόν* *τόν* *τρόπο* *διανθιζόταν* *ή* *ζωή* *τους*, *έστω* *κι* *αν* *δέν* *είχαν* *για* *φαγητό*, *παρά* *λίγο* *ξηροζούμι* *από* *χλωρά* *χόρτα* *και* *κανένα* *ξεροκόμματο*, *όταν* *τό* *έβρισκαν* *κι* *αυτό*, *άλλα* *και* *είχαν* *την* *διάθεση* *νά* *τά* *στείλουν* *τά* *παιδιά* *στό* *κρυφό* *σχολειό*, *στό* *ξωκκλήσι*, *όπου* *ό* *γεροπαπᾶς* *τους* *διάβαζε* *τά* *λίγα* *κολλυβογράμματα* *πού* *ήξερε*, *κι* *όπως* *τά* *ήξερε*, *απ'* *τό* *όκταῆχι*, *άλλα* *τους* *μεταβίβαζε* *την* *αἴσθηση* *της* *μουσικής* *άρμονίας*, *τους* *καλλιεργοῦσε* *την* *εὐγενῆ* *ἀμιλλα...*

Οί *μνήμες* *αὐτές* *αναδύονται* *μόνες* *τους* *μέσα* *μας*, *όχι* *μόνο* *απ'* *την* *μελέτη* *της* *ίστορίας*, *άλλα* *κι* *απ'* *την* *προσωπική* *μας* *ζωή* *στην* *κατοχή* *και* *στό* *δεύτερο* *αντάρτικο*, *καθώς* *ή* *τύχη* *ή* *ή* *άτυχία* *τό* *έφερε* *νά* *τά* *βιώσουμε* *αυτά* *απ'* *την* *βρεφική* *μας* *ήλικία*. *ή* *σύγκριση* *με* *τά* *σημερινά* *αναβλύζει*

αυθορμήτως, όταν αναλογιζόμαστε το πώς ή χήρα μάνα μάζευε τα πολλά μικρά της, και χωρίς γιαγιά δίπλα της, αλλά με άλλες συγγενείς και φίλες στις διπλανές καλύβες, και πώς τα έθρεψε και τα μεγάλωσε, μέσα στις μάχες και στους σκοτωμούς. Έτσι αναπηδάει ασυναίσθητα μέσα μας ή σκέψη, ότι αυτά που ζούμε σήμερα είναι ελάχιστα, σε σύγκριση με τα παλιά, τα προσωπικά και τα εκ της ιστορίας συναγόμενα· αλλά αυτή είναι μόνο προσωπική σκέψη κι όχι κοινωνική διαπίστωση. Τότε τα περάσαμε αυτά, ως αποτέλεσμα ενός μεγάλου πολέμου και της προεκτάσεώς του για έσωτερικούς και άλλους λόγους, αλλά τα τωρινά δεν έχουν παρόμοια αίτια. Η διαφορά στην έκπτωση του βιοτικού επιπέδου μετράει πρωτίστως και ακολουθεί το βάθος των στερήσεων· όταν είναι αναμενόμενη ή καταστροφή, όσο ανείπωτη κι αν είναι, οί πληγές της είναι βαθιές, αλλά όχι ανεξίτηλες· όταν όμως ή κοινωνική και οικονομική έξαθλίωση έρχεται, ενώ ανέμενε ο καθένας το τέλος της, κατά τις υποσχέσεις των αρχηγών για παράδεισο επί θύραις, τότε το βάθος των πληγών είναι βαθύτερο ψυχολογικά και πολύ περισσότερο ανεξίτηλο σε όλους μας.

Η σύγκριση μετράει, διότι πάντα οί καταστάσεις είναι σχετικές και δεν έχουν συνήθως στην ζωή μας απόλυτη αξία· την διαφορά των πραγμάτων αναλογίζεται ο άνθρωπος απ' την φύση του και αγνοεί ή και δεν δύναται καταγράψαι το απόλυτο μέγεθος, όποτε το αφήνει στην άκρη ή το αποδίδει στην μεγαλοθυμία του Θεού ή της ιδεολογίας. Όταν ξεφύγουμε απ' τις πρόσφατες εμπειρίες μας και περάσουμε στην ιστορία του λαού μας, αισθανόμαστε ότι αντιμετωπίζουμε έντελως διαφορετικές καταστάσεις· οί πρόγονοί μας μάς παρέχουν ευρύτατα πεδία αναζητήσεως και ενδιατρίψεως για τις όποιας μορφής ανησυχίες μας. Αυτοί είναι και σε αυτούς προστρέχουμε ως άεναη πηγή ζωής και δυνάμεως, όσοι από μās έχουν την άνεση της επικοινωνίας και του ανοικτού διαλόγου μαζί τους, διότι ή συνεχής τριβή με τα κείμενά τους γίνεται ζωντανή και ζεστή κατά περίπτωση έμβάπτιση στον λόγο τους· δηλαδή, με αυτούς απ' τους προγόνους μας τους όποιους επιλέγουμε ως άθανατο νόμα για τον εμπλουτισμό της ζωής μας και την καλύτερη, ανάμεσα στα τόσα άλλα προβλήματα, διερεύνηση της πορείας μας.

Η ιστορία μας είναι μακρά και προσφέρει άπειρη ποικιλία πολιτικής πρακτικής και ήθους στις διάφορες καμπές της· ο καθένας μας, αναλόγως προς τις προσωπικές του επιλογές, άντλει κι απ' την αντίστοιχη προς την ιδιοσυγκρασία του περίοδο, όπως συνέβη με όλους τους λαούς στην πορεία τους. Όσοι αναζητούν την ελεύθερη πολιτική πρακτική και την δημοκρατία ανατρέχουν στον Όμηρο, στην λυρική ποίηση και στον πέμπτο αιώνα με την άμεσο δημοκρατία, τον ένεργό πολίτη, την τραγωδία και την

ἐμμέλεια ὡς ἦθος τους· στις ἀξίες αὐτὲς ἀνέτρεξαν ὅλοι οἱ πρόγονοί μας, καὶ κατὰ προέκταση στὸν δυτικὸ κόσμο στις μετέπειτα ἐποχές, ὅσοι ἀναζητοῦσαν τὴν ἀπαλλαγὴ τους ἀπ' τὰ ὀλοκληρωτικὰ καθεστῶτα καὶ τὴν θέσπιση δημοκρατικῶν θεσμῶν· στὴν ἑλληνικὴ παράδοση ἔχουμε προσθέσει τὴν μακεδονικὴ ἡγεμονία, τὸν Ἀλέξανδρο καὶ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, τὴν Ὀρθοδοξία μὲ τὴν ὑμνωδία της, τὸν νεοελληνικὸ διαφωτισμὸ καὶ τὸ '21. Ἀντιστοιχῶς ὅσοι μέμφονται, εὐθαρσῶς ἢ πλαγίως, τοὺς ἀναζητοῦντας διέξοδο ὡς ἔμπνευσή τους στις φωτεινὲς ἐποχές, ἔχουν ὡς πρότυπό τους, καὶ τὸ διαλαλοῦν ἐμμέσως πλὴν σαφῶς, τὴν πρακτικὴ τοῦ ἀχρείου καὶ τοῦ κυνικοῦ, μὲ τὶς παραλλαγές της ἀνά τοὺς αἰῶνες, τοὺς γραιοκύλους καὶ τοὺς διῶκτες τῶν χριστιανῶν ἢ τῶν ἐθνικῶν, τοὺς φραγκολάγνους καὶ τοὺς ραγιαδες, εὐκόλη ἐπιλογή. Τότε ὅμως καὶ ἡ ἀντιστοιχία τους στὴν ἐποχὴ μας εἶναι ἀκόμη εὐκολώτερη· τὴν σκιαγράφηση τῆς πορείας τῶν δύο ρευμάτων ἐπιδιώκουμε κι ὄχι τὴν θεωρητικὴ ἐπεξεργασία τῶν ἀπόψεών τους, αὐτὸ γίνεται σὲ ἄλλες σελίδες... Ἡ ἄσκηση τῆς ἐλευθέρου πολιτικῆς πρακτικῆς στις διάφορες ἐποχές μετράει στὴν κριτικὴ μας, μὲ τὶς ἀνάλογες ἐπιρροές της στὴν καθημερινότητα ὅλων μας· ὅπωςδὴποτε, ὅταν ἡ προσέγγιση γίνεϊ κάτω ἀπ' τὴν διεθνή ὀπτική, τότε ὁ πέμπτος αἰὼν τῆς ἐμμελείας, μὲ ἀναφορὰ ὡς ἀναδρομὴ στὸν Ὅμηρο, κερδίζει τὸ ἐνδιαφέρον σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο.

Οἱ ἀναζητήσεις δὲν ἔχουν ποσοτικὴ διάσταση, παρὰ πολιτικὴ, ποιοτικὴ δηλαδή· οἱ περίοδοι δουλείας καὶ ταπεινωτικῆς ὑποταγῆς τῆς ἐκάστοτε κατὰ ἐποχὴ πλειοψηφίας εἶναι ἀδιαμφισβητήτως οἱ μεγαλυτέρας χρονικῆς διαρκείας, ἀπ' τὶς φωτεινὲς περιόδους τῆς ἐλευθέρου πολιτικῆς πρακτικῆς· οἱ λαμπερὲς στιγμὲς ὅμως ἔχουν μέσα τους τὴν ζωγόνο τους δύναμη συνεχῶς ἀνανεούμενη, εἶναι οἱ ὑπόγειες διαδρομὲς τῆς ἱστορίας μας, καὶ ἔχουν ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐκλεκτικῆς ἐπανεμφανίσεως τους, παρ' ὅτι πολλὲς φορὲς ἔχουν διαψευθεῖ γιὰ τὸν ἀντίκτυπο τῆς παρουσίας τους, ὑποχωροῦν στὴν σκιά, ἀλλὰ ἀναμένουν τὴν κατάλληλη εὐκαιρία τῆς ἐπανεκρήξεώς τους, «Δὲν χάνονται στὰ Τάρταρα, μονάχα ξαποσταίνουν,/ στὴν ζωὴ ξαναφαίνονται καὶ λαοὺς ἀνασταίνουν», κατὰ τὸν Κωστῆ Παλαμᾶ. Οἱ μακρὲς περίοδοι δὲν ἔχουν ἐμπνεύσει, οὔτε κἂν τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς τους καὶ φυσικὰ τοὺς μεταγενεστέρους, παρὰ ἐλάχιστοι τὶς θυμοῦνται ὡς πολιτικὴ πρακτικὴ, ἂν καὶ ἔχουν ἀφήσει βάθεια ἴχνη στὴν φυλογένεση τῶν Ἑλλήνων, ἴσως ἐξ αἰτίας τῆς μαζικῆς προσελεύσεως στὴν ὑποταγὴ στις μέρες τους. Μὲ πιὸ ἀκριβῆ θεώρηση, ἀπ' τὴν ρωμαιοκρατία παρουσιάσθηκε τὸ φαινόμενο τῆς φυγῆς πολλῶν Ἑλλήνων στὰ ὄρεινὰ καὶ στὰ ἄγωνα νησιά, ὡς διέξοδος ἀπ' τὴν δουλεία, τῆς πορείας «ἐν ἀνοδίαις», ὅπου δὲν ὑπῆρχαν δρόμοι, κατὰ τὸν Πολύβιο· ἐκεῖ διατήρησαν ὅμως τὰ ζωγόνα στοιχεῖα τῆς μουσικῆς ἀρμονίας, μὲ τὸ

δημοτικό τραγοῦδι καὶ τὶς βακχικὲς ἐορτές, ἀλλὰ καὶ τοὺς θεσμοὺς τῶν κοινοτήτων ὡς ἀναπόστατο συμπλήρωμα καὶ οὐσιαστικὴ συμβολὴ στὴν πορεία ἐκφράσεως τῆς ἐλευθέρου πολιτικῆς πρακτικῆς...

Ἡ ψηφιακὴ ἐπανάσταση φέρνει ριζικὲς ἀλλαγές στὴν καθημερινότητά μας, ἀδιανόητες σὲ ἄλλες ἐποχές· ἡ πρώτη εἶναι ἡ ἄνεση ἐπικοινωνίας μὲ τὴν ἄλλη ἄκρη τῆς γῆς, σὲ ἐλάχιστο χρόνο, ὅπως καὶ ἡ ταχεῖα πρόσβαση στὴν παγκόσμια σκέψη, στὴν παλαιὰ καὶ στὴν σημερινὴ ἐπίσης· ὄχι μόνο μὲ τὸν φορητὸ ὑπολογιστὴ ἀπ' τὸ γραφεῖο, ἀλλὰ καὶ ἀπ' τὸ ἔξυπνο κινητὸ μὲ δορυφορικὴ σύνδεση, ἔχουν ὅλοι τὴν ἴδια εὐκολία. Δὲν διαφέρει σὲ τίποτε σήμερα ὁ κάτοικος τῶν μεγάλων δυτικῶν πόλεων ἀπὸ ἐκεῖνον τῶν Ἰμαλαῶν ἢ τῆς ὁποίας ἐρήμου, ἔχουν τὴν ἴδια ἄνεση προσεγγίσεως στὴν γνώση καὶ στὰ γεγονότα· οὐδέποτε ἄλλοτε ὁ ἄνθρωπος εἶχε τὴν αἴσθησις ὅτι βρίσκεται συνεχῶς στὸ κέντρο τοῦ κόσμου, μὲ ἐξαίρεση τὴν ἐποχὴ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, ἂν καὶ εἶναι ἄλλο θέμα τὸ πῶς τὴν ἀξιοποιεῖ. Ἡ δευτέρη εἶναι ἡ ἄρδην ἀλλαγὴ τῆς ζωῆς τοῦ στὴν παραγωγικὴ διαδικασία καὶ στὴνσχόλη του· στὴν οἰκονομικὴ του ἀσχολία ἀπαιτεῖται ἡ προσφορὰ νέων μεθόδων παραγωγῆς καὶ διακινήσεως τῶν προϊόντων, μὲ τὴν πλήρη γνώση τῶν συνθηκῶν τῆς τοπικῆς, ἐθνικῆς καὶ παγκοσμίου ἀγορᾶς· γνωρίζει στὴν πράξη, ἔστω καὶ ἂν θεωρητικὰ δὲν ἔχει ἀσχοληθεῖ μὲ αὐτό, ὅτι ὀφείλει νὰ παρουσιάζει πάντοτε κάτι κανοῦργιο, κάτι διαφορετικὸ καὶ νὰ τὸ ὑποστηρίξει στὴν προώθησή του. Δηλαδή, πρέπει νὰ εἶναι δημιουργός, καὶ μάλιστα νὰ ἐκφράζει τὴν δημιουργικότητά του συνεχῶς καὶ ἀδιαλείπτως· κρίνεται ἀπ' τὴν ἱκανότητά του ἐκφράσεως τοῦ νέου πράγματος ἢ τῆς νέας ιδέας του καὶ ἀπ' τὴν εὐχαρὴ διάθεσή του γιὰ τὴν ἔμπνευσή του, κάθε στιγμῆ. Τὸ ἀνάλογο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴνσχόλη του· ἐπιστρέφει στὴν οἰκία του, στὴν οἰκογένειά του καὶ στοὺς φίλους του, μὲ τὸ χαμόγελο καὶ τὴν διαύγεια τῆς σκέψεως του, καὶ ὄχι κουρασμένος, βαρῦθυμος καὶ σιωπηλός, ὅπως μετὰ τὸ ἐργαστάσιο.

Τὸ ἐρώτημα εἶναι ἄλλο πλέον, τὸ πῶς ἀξιοποιεῖ αὐτὴ τὴν γνώση, ἀλλὰ καὶ τὸ πῶς διατηρεῖ τὴν εὐχαρὴ διάθεσή του; Τὸ ποιὲς δυνατότητες ἔχει γιὰ τὴν κατανόησι τῶν ἀλλαγῶν στὴν καθημερινὴ του ζωὴ καὶ στὴν πρακτικὴ του περισσότερο στὴν ψηφιακὴ ἐποχὴ; Ἐνα εἶναι δεδομένο, καὶ αὐτὸ ἴσως τὸ ἔχει ἀντιληφθεῖ ἕκαστος ἐξ ἡμῶν, περισσότερο ἢ λιγώτερο στοὺς διάφορους λαοὺς ἔχει δευτερεύουσα σημασία, ὅτι ἡ ἐπιστροφή στὴν προηγούμενη ἢ στὶς παλαιότερες ἐποχές εἶναι πλέον ἀδύνατη γιὰ ὅλους· ἀποδεχόμεστε, ἢ μᾶλλον ἐνσωματώνουμε στὴν ζωὴ μας, τὸ ἦθος τῆς ἐλευθέρου πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ τῆς ἀενάου ἐκφράσεως τῆς δημιουργικότητός μας ἢ χανόμεστε, ὡς ἄτομα καὶ ὡς ἔθνος, στὴν ἀφάνεια καὶ στὴν περιθωριοποίησι τῆς ἱστορίας.

«Καὶ τῶν μύθων ἥδιστα συνδιατρίβομεν»

Ἡ ἀναδρομὴ στὶς φωτεινὲς περιόδους τῆς ἱστορίας μας, ὅπως καταγράφεται στὴν γραμματεία μας, ἐμφανίζεται πολὺ νωρὶς σχετικᾶ· ὅταν οἱ Ἕλληνες, μετὰ τὴν τραυματικὴ ἐμπειρία τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, τὴν πρώτη τόσο τραυματικὴ γιὰ τὸ σύνολο τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἄρχισαν τὶς ἀναζητήσεις τους γιὰ τὶς ἔνδοξες ἐποχὲς τῆς ἱστορίας τους, ἀνέτρεξαν στὸν Ὅμηρο καὶ στὸν πέμπτο αἰῶνα, στὸν θρίαμβό τους κατὰ τοὺς Μηδικοὺς πολέμους, ἀλλὰ καὶ στὸ μοναδικὸ καὶ ἀξεπέραστο πολιτικὸ καὶ πολιτιστικὸ μεγαλεῖο τους. Ὅπως δὴποτε, ἡ ἀναζήτησις ὅλων τῶν σχετικῶν ἀναφορῶν, στὴν μακρὰ ἱστορικὴ μας πορεία, ἀπαιτεῖ ἄλλη λογικὴ κειμένου· πλησιάζει αὐτὴ περισσότερο πρὸς τὶς φιλολογικὲς ἐργασίαι καὶ δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο ἑνὸς ἀπλοῦ δοκιμίου. Ἡ πρόθεσίς μας εἶναι ἡ παρουσίασις τῆς πολιτικῆς ἐκφράσεως τῶν ἀναζητήσεων καὶ τῆς δυναμικῆς τους στὶς μέρες τους καὶ στὶς μετέπειτα ἐποχὲς, ἤτοι κυρίως τῶν ὑπόγειων διαδρομῶν μας· ἡ ἀνάγκη, σὲ ἀτομικὸ ἐπίπεδο γιὰ τὸ ἄλλο ἦθος στὶς φωτεινὲς στιγμὲς, καὶ ὡς διερεύνησις κατ' ἀρχὰς τῆς συναδούσης ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς, σὲ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ ἐπίπεδο, εἶναι τὸ ζητούμενο, διότι ἡ δεύτερη καθιερώνει καὶ ἐπιβάλλει, ὡς ἀδιαίρετο συμπλήρωμά της, τὴν ἄλλη ἀντίληψις τῆς ζωῆς.

Οἱ ἀναζητήσεις δὲν ἀφοροῦν μόνο ἐμᾶς τοὺς Ἕλληνες στὴν ἱστορικὴ μας πορεία, ἀλλὰ καὶ ὅλους τοὺς λαοὺς, ὅσοι ἐπιχείρησαν τὴν ἔξοδό τους πρὸς τὴν δημοκρατία καὶ τὴν ἐλευθερία, μὲ τὴν ἀσκήσις, ὡς ἐπιβεβαίωσις, τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς· στὴν ἐποχὴ μας οἱ ἀναζητήσεις αὐτὲς πληθαίνουν μὲ ἰδιαίτερη ἔντασις, καὶ ἐξ αἰτίας τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας. Ὅλες οἱ μεγάλες διαδικτυακὲς πύλες ἔχουν καθιερώσει, ἀπὸ ὀλίγα χρόνια τώρα, τὸ πολυτονικὸ τῆς ἑλληνικῆς, ὡς ἐπισήμου γλώσσης ἐπικοινωνίας μαζί μὲ τὸ μονοτονικὸ, ἐνῶ ἡ Huawei καὶ ἄλλες ἐταιρεῖαι κινητῆς τηλεφωνίας ἔχουν ἐνσωματώσει κι αὐτὲς τὸ πολυτονικὸ στὸ λειτουργικὸ τους σύστημα¹ δὲν ἔχουν γίνῃ τυχαιὰ αὐτὰ, ὅπως τὸ ἔχουμε ὑπογραμμίσει πολλὰ φορὲς, οὔτε ἀπὸ ὑπερβολικὴ ἀγάπη πρὸς τοὺς ἀρχαίους ἡμῶν προγόνους, ἀλλὰ διὰ λόγους πολιτικῆς καὶ οικονομικῆς σκοπιμότητος. Ἄς ἀναλύσουμε τὴν Huawei· ὁ κινεζικὸς κολοσσός, τὸ 2016 πούλησε 139 ἑκατομμύρια ἔξυπνα τηλέφωνα: ἀπὸ αὐτὰ, 54%, στὸ ἐξωτερικόν, ἐξ ὧν, 13%, Ἀσία καὶ χῶρες τοῦ Εἰρηνικοῦ, 9%, Ἀμερικὴ, 32%, Εὐρώπη, Μέση Ἀνατολή καὶ Ἀφρική, ὅποτε 46%, ἐσωτερικόν. Φυσικὰ, ἀπ' αὐτὰ, ἡ ἀναλογία τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἑλληνοφώνων παγκοσμίως εἶναι ἐλάχιστη, μαζί καὶ τῶν ἐρευνητῶν κλασικῶν σπουδῶν, ἀλλὰ στὴν χώρα

¹ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἐμμελείας», σελ. 1, κ.έ.

μας τὸ ποσοστὸ τῆς ἐκτινάχθηκε τὸ 2017, στὸ 24,7%, ἀπὸ 4,2%, τὸ 2015. Ἐπομένως οἱ Κινέζοι κάποιον ἄλλον λόγο ἔχουν, κι ἀποκτᾷ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον διερευνῆσαι αὐτόν, ἐπειδὴ πολλὰ ἔχουμε νὰ μάθουμε, γιὰ τὸ πῶς σκέπτονται καὶ πῶς μεθοδεύουν τὴν προσαρμογὴ τους στὴν ψηφιακὴ ἐποχὴ, μεγάλες χῶρες, ὅπως ἡ Κίνα καὶ μαζί της, ὁλόκληρος ὁ κόσμος.

Ἡ ἐγκατάστασή του καὶ μόνο, πέραν τῆς παραγωγῆς τοῦ καταλλήλου λογισμικοῦ, ἀπαιτεῖ τεράστιες δαπάνες, μὲ τὰ πολλὰ σήματα τῆς γλώσσης μας· δεύτερον, δὲν εἶναι μόνο οἱ ἱστορικοὶ λόγοι, ἂν καὶ τὸ ἔχουν ἀποδείξει οἱ Κινέζοι ὅτι σέβονται καὶ τιμοῦν τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ, τὸν ὁποῖο θεωροῦν ὡς τὸν μόνο ἰσάξιο μὲ τὸν δικό τους στὸν δυτικὸ κόσμος, ἀλλὰ κάτι ἄλλο πολὺ σοβαρότερο. Τὸ νὰ προβαίνουν οἱ μεγάλες ἐταιρεῖες, ὅπως ἔχει γίνεαι καὶ μὲ τὶς γνωστὲς διαδικτυακὲς πύλες, *Google, Apple, twitter, Microsoft, Youtube* κλπ, στὶς δαπάνες αὐτές, σημαίνει ὅτι ὁπωσδήποτε ἀναμένουν τὴν ἀνταπόδοσή τους κάποια στιγμή καὶ μὲ ὀφέλιμο γι' αὐτὲς τρόπο· ὅποτε καὶ οἱ Κινέζοι, πρωτοστατοῦντες στὴν ἐγκατάσταση τοῦ πολυτονικοῦ στὰ ἔξυπνα τηλέφωνα, ἀναμένουν ἐπίσης πρακτικὰ ὀφέλη καὶ μάλιστα γρήγορα. Εἶναι γεγονὸς ὅτι στὰ μεγάλα κέντρα ψηφιακῶν ἐρευνῶν οἱ ἐρευνητὲς προτρέπονται στὴν ἐκμάνθηση τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν -εἶναι γνωστὸ τὸ θέμα στοὺς ἀναγνώστες «Τοῦ Ἐμμελοῦς» καὶ δὲν χρειάζεται, νομίζουμε πληρέστερη ἀνάλυση-, γιὰ τὴν καλύτερη ἔκφραση τῆς δημιουργικῆς τους σκέψεως· μὲ τὸν καιρὸ ὅμως διαπίστωσαν ὅτι ἡ ἀπόδοση τῶν ἐρευνητῶν τους ἐκτινάσσεται στὰ ὕψη, ὅταν χρησιμοποιοῦν συνέχεια τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, δηλαδὴ καὶ στὴν καθημερινή τους ζωὴ, ὅποτε ἀυξάνονται τὰ κέντρα ἐρεύνης μεγάλων ἐταιρειῶν στὴν Ἑλλάδα, ὅπως καὶ ἡ συνεργασία τους μὲ ἑλληνικά.

Ἡ ἐπέκταση δὲ καὶ στὸ ἔξυπνο κινητὸ κάθε μορφῆς τοῦ πολυτονικοῦ σημαίνει ὅτι ἀναγνωρίζουν τὴν ἀνάγκη τῆς χρήσεώς του στὴν καθημερινότητα τῶν ἐρευνητῶν ἢ καὶ ὁποῖων ἄλλων ἀπλῶν ἀνθρώπων· σταδιακὰ ὅμως διαπιστώνουν ὅτι ἀλλάζει καὶ ὁ τρόπος τῆς ζωῆς τους, ὅτι συμπεριφέρονται διαφορετικὰ καὶ πιὸ ἄνετα στὶς προσωπικὲς τους σχέσεις, γίνονται πιὸ ἀνθρώπινοι καὶ πιὸ διαλακτικοὶ καὶ ἥρεμοι χαρακτῆρες, ἀποβάλλοντες τὴν ἔμφυτη μὲ τὴν βιομηχανικὴ κοινωνία βίαση συμπεριφορὰ· ἀλλάζει ἢ καθημερινὴ πρακτικὴ τῶν ἐρευνητῶν κατ' ἀρχάς, καὶ τῶν οἰκογενειῶν τους στὴν συνέχεια, ὅποτε βαδίζουν ὅλοι τους πρὸς τὸν ἀμοιβαῖο διάλογο. Ἡ δὲ περιγραφή μας ἐστιάζεται, στὴν φάση αὐτὴ, στὸ πῶς γίνονται τὰ βήματα στὴν ψυχολογία καὶ στὴν συμπεριφορὰ τῶν ἐρευνητῶν καὶ τοῦ περιβάλλοντός τους στὴν ἐργασία τους καὶ στὴν οἰκογένεια· ὅπως τὰ βρίσκει ὅλα στὸ διαδίκτυο, μέσα ἀπ' τὸ ἔξυπνο κινητὸ του, ἔτσι παρουσιάζει καὶ τὴν προβληματικὴ του στὴν «ἀγορὰ» του, στὴν ἀγορὰ τοῦ διαδικτύου, ἐνιαία σὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμος. Ὁ διάλογος καὶ ἡ

ἀναζήτηση εἶναι πλήρως ταυτισμένες ἔννοιες καὶ λειτουργίες, πᾶνε χέρι χέρι, καθὼς ὅλοι συνάγουν ἀπὸ κοινοῦ τὶς παρατηρήσεις τους ἢ καὶ τὸ συμπληρωμὰ τους στὴν ἄλλη ἄκρη τῆς γῆς· ἡ εὐρεσιτεχνία καὶ τὸ βιομηχανικὸ ἢ ἄλλο μυστικὸ ἔχει πιά ἐλάχιστη σημασία, διότι τὸν πρωτεύοντα ρόλο διαδραματίζει στὸν διαδικτυακὸ διάλογο ἡ συνεχῆς ἔκφρασις τῆς δημιουργικότητος καὶ ἡ ἀνταλλαγὴ νέων ιδεῶν καὶ ἀπόψεων ἀπὸ ὅλους. Αὐτὸς εἶναι ὁ ἄλλος ἄνθρωπος, ὁ ψηφιακός.

Οἱ ἀναζητήσεις ὅμως τῶν ἐρευνητῶν μέσα ἀπ' τὴν γλῶσσα τοῦ πολυτονικοῦ ἀφορᾷ ὅλες τὶς πτυχές τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας καὶ τὰ ἔργα τῆς στοὺς διάφορους τομεῖς, *ρητορική, φιλοσοφία, ποίηση, τραγική* καὶ *σατυρική, ἱστορία, μουσική, γραφική*, ἀλλὰ καὶ *καθημερινή πρακτική*. ὅταν ἀναζητοῦν τὸν πολιτισμὸ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἀνατρέχουν πρωτίστως στὸν πέμπτο ἢ καὶ στὸν τέταρτο αἰῶνα καὶ ἀναδρομικὰ ἔως τὸν Ὅμηρο. Εἶναι οἱ πηγές τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, τῆς ἐμμελείας· αὐτὲς ἀναζητοῦν, γιὰ τὴν ἄσκησις καὶ ἐκ μέρους τους τῆς ἰσηγορίας, μὲ τὴν πληρέστερη θεωρητικὴ τῆς θεμελίωσις, διότι τότε ἔγινε ἡ καλύτερη καταγραφὴ τῆς στὴν παγκόσμια ἱστορία, ὡς πρᾶξις καὶ ὡς θεωρία, κι ὄχι τὰ τυχόν ἔργα τῶν μετέπειτα ἐποχῶν, τὰ ὅσα ὑπάρχουν, τῆς ὑποταγῆς καὶ τῆς δουλείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τοὺς ἐνδιαφέρουν οἱ δύο αὐτὲς ἀδιάσπαστες πτυχές τῆς ἑλληνικῆς προσφορᾶς στὸν παγκόσμιον πολιτισμὸ, ἡ ἀέναος ἔκφρασις τῆς δημιουργικότητος, μὲ ἀντλησις ἀπ' τὴν ἀρμονία γλώσσης καὶ μουσικῆς, καὶ ἡ κατάκτησις τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς ὅλων ἢ σχεδὸν ὅλων στὴν πράξι· ἔχει ἐντελῶς δευτερεύουσα σημασία, τὸ ἂν οἱ διεργασίες αὐτὲς γίνονται *αὐθορμήτως* καὶ *ἀνεπαισθήτως* κι ὄχι *ἐνσυνειδήτως* στὴν ἀρχὴ ἀπ' τοὺς ἐρευνητὲς σήμερα, ξενόγλωσσους ἢ μὴ. Οὔτε φαίνεται ὅτι τὶς ἔχουν ἀντιληφθεῖ καὶ οἱ θεωρητικοὶ τῆς ψηφιακῆς ἐποχῆς, ἂν καὶ ἐλάχιστα γνωρίζουμε ἀπ' τὴν συνεισφορὰ τους στὶς ἀναδυόμενες χῶρες.

Ἡ πρώτη ἀναφορὰ, μὲ σαφῆ πολιτικὴ καὶ ἱστορικὴ διάστασις στὶς φωτεινὲς ἐποχές τοῦ Ἑλληνισμοῦ, γίνεται, μᾶλλον, ἀπ' τὸν Ἰσοκράτη εἰς τὸν «*Πανηγυρικόν*» του, ὄχι τόσο μὲ τὴν μορφή τοῦ *ὑπαινικτικοῦ* ἢ *πλαγίου* λόγου, ὅπως γινόταν καὶ πρὶν ἀπ' τοὺς πολιτικοὺς τοῦ πέμπτου αἰῶνος, παρὰ ὡς ἄμεση καὶ εὐθεῖα προτροπὴ, δηλαδή, ὡς *πολιτικὴ ὑπόθηκη*. ὅσοι Ἕλληνες, καὶ κυρίως Ἀθηναῖοι, εἶχαν προλάβει τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς πόλεως των καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, αἰσθάνονταν τώρα *ταπεινωμένοι* καὶ *περιφρονημένοι* στὸν ἑλληνικὸ κόσμον καὶ στὸν βαρβαρικὸ *περίγυρό* του· ἦταν *κοσμοκράτορες* σὲ ὁλόκληρη τὴν *Μεσόγειον* καὶ πλέον ἔβλεπαν τὴν ἀνασφάλειά τους, ἀκόμη καὶ στὸν *Σαρωνικόν*, ἐνῶ ὀλίγα ἔτη πρὶν, ὁ

στρατηγὸς Κόνων, μὲ περσικὸ χρυσό, εἶχε ξανακτίσει τὰ μακρὰ τείχη, ἔστω καὶ πρόχειρα, καὶ εἶχε ναυπηγήσει ἑκατὸ τριήρεις, ὡς πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν ἀνάκτηση τοῦ στόλου τους καὶ τῆς ἀθηναϊκῆς συμμαχίας. Ἀλλά, αἰσθάνονταν κατὰ βάθος ὅλοι τους, ὅτι μὲ περσικὸν δαρεικὸν δὲν ἀνακτᾶται ἡ ἡγεμονία καί, τὸ χειρότερο, ἡ ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ, ἀφοῦ ἡ αἴσθησις τῆς ἐξαρτήσεως μένει ἰσχυρότατη στὴν συνείδησή τους· οἱ Ἀθηναῖοι ἐξέπιπτον σταδιακὰ σὲ ἀπράγμονες, καθὼς δὲν ἦταν οἱ ἴδιοι ταυτοχρόνως, ὀπλίτες καὶ δικαστές, δραματικοὶ ποιητὲς καὶ μουσικοί, λιθοξόοι καὶ τεχνῖτες, μηχανικοὶ καὶ ἀρχιτέκτονες, στρατηγοὶ καὶ πολῖτες, ἀλλὰ ἀνεδεικνύοντο ἓνα ἀπ' ὅλα ἕκαστος ἐξ αὐτῶν, κι αὐτὸ σήμανε τὴν ἀρχὴ τοῦ τέλους τῆς ἀμέσου δημοκρατίας.

Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ἰσοκράτους εἰς τὸν «Παναηγυρικόν» του, γιὰ τὴν σημασία τῶν Τρωικῶν καὶ τῶν Μηδικῶν στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία, εἶναι ἡ πρώτη, μὲ τὴν μορφή τῆς ὑποθήκης, ἢ ἔστω ἡ πρώτη: «οὕτω δὲ φύσει πολεμικῶς πρὸς αὐτοὺς ἔχομεν, ὥστε καὶ τῶν μύθων ἡδιστα συνδιατρίβομεν τοῖς Τρωικοῖς καὶ Περσικοῖς, δι' ὧν ἔστι πυνθάνεσθαι τὰς ἐκείνων συμφορὰς»².

«Βρισκόμαστε δὲ σὲ τέτοια πολεμικὴ κατάσταση ἐναντίον τους, δηλαδὴ τῶν Περσῶν, ὥστε μὲ εὐχαρίστηση ἐνασχολούμαστε μὲ τοὺς μύθους γιὰ τὰ Τρωικὰ καὶ τὰ Περσικά, μέσα ἀπ' τὰ ὁποῖα ψάχνουμε νὰ βροῦμε τὸν τρόπο τῆς συντριβῆς τους». Ἦταν αὐτονόητη ἡ ἀπαίτηση τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν κατάλυση τῆς περσικῆς αὐτοκρατορίας, διότι τόσα κακὰ εἶχε προκαλέσει στὸν Ἑλληνισμό· φυσικὰ, περισσότερο μετροῦσε ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, τὸ 380 π.Χ., ἡ θέση καὶ τῆς κυρίως Ἑλλάδος, μετὰ τὴν Ἀνταλκίδειον εἰρήνην, πέραν τῆς παραχωρήσεως τῶν πόλεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὑπὸ τὴν κηδεμονία τοῦ μεγάλου βασιλέως. Ἦταν ἡ πρώτη καὶ ἡ χειρότερη ὑποταγὴ τῶν Ἑλλήνων σὲ βαρβαρικὴ ἐξουσία καὶ μάλιστα ἐκουσίως, χωρὶς νὰ ἔχουν ὑποστῆ ἤττα σὲ πόλεμο· ποτὲ μέχρι τότε ὁ ἑλλαδικὸς χῶρος δὲν εἶχε ὑποταγεῖ σὲ βαρβάρους, παρὰ μόνο οἱ ἀποικίες τους κι ἀπ' αὐτὲς κυρίως ἐκείνες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, διότι ἡ Μεγάλῃ Ἑλλάς, τῆς Σικελίας καὶ τῆς Κάτω Ἰταλίας, εἶχε ἐπίσης τὴν τυχὴ τῆς συνεχοῦς ἀνεξαρτησίας της, ἔστω τοὺς λίγους αὐτοὺς αἰῶνες τῆς ἱστορίας της.

Ὁ Ἰσοκράτης καταγράφει τὴν πολιτικὴ ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς του, στὶς ἀρχὲς τοῦ τετάρτου π.Χ. αἰῶνος, ὅταν οἱ ἀπαιτήσεις τῶν Ἑλλήνων, γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ τους ἀπ' τὴν ἰσοπεδωτικὴν σπαρτιατικὴν ἡγεμονία καὶ τὴν περσικὴν κηδεμονία, μὲ τὴν ἀπειλὴ γιὰ πλήρη ὑποταγὴ τους στὴν πρώτη εὐκαιρία, ἦταν δεσπόζουσες· ταυτοχρόνως ὅμως ἔκανε ἀναφορὰ στὶς φωτεινὲς στιγμὲς τῆς ἱστορίας τους, στὸν Τρωικὸ καὶ στοὺς Μηδικούς

² Ἰσοκράτους, «Παναηγυρικός», παρ. 158, μετάφραση δική μου.

πολέμους, ανάγοντάς τους σὲ μύθους· οἱ φιλόσοφοι ἔχουν πλείονας ἀναφορὰς εἰς τὸν θεῖον ποιητὴν, μὲ προέκταση τὴν ἔμφραση εἰς τὸ ἦθος τῶν ἀνθρώπων, δηλαδή, εἰς τὴν ἐλευθέραν πολιτικὴν πρακτικὴν κατὰ τὸν πέμπτο αἰῶνα, τὴν περίοδο τῆς ἐμμελείας. Οἱ προσπάθειες τοῦ σοφοῦ, σὲ μεγάλο βαθμό, ἀπέτυχαν διότι δὲν ἔγιναν οἱ Ἀθηναῖοι ἐνεργοὶ πολῖτες, οὔτε οἱ ὑπόλοιποι Ἕλληνες ἀντέδρασαν στὴν σπαρτιατικὴ ἡγεμονία καὶ στὴν περσικὴ κηδεμονία, παρὰ συνέχιζαν τοὺς μεταξὺ τους πολέμους καὶ τοὺς ἐμφυλίους σπαραγμούς· ἀλλὰ καὶ αἱ Θῆβαι, ὀλίγα χρόνια μετὰ, στὴν βραχύβια ἡγεμονία τους, στὰ Σοῦσα ἔστειλαν τὸν Πελοπίδα, γιὰ βοήθεια, τὴν ἐξάρτησιν, καὶ τὴν ἠνέχθησαν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπεδίωξαν.

Στὴν περίοδο αὕτη ἀναδύθηκε ἡ μακεδονικὴ ἡγεμονία, σὲ σύγκρουση μὲ τὴν δευτέρη ἀθηναϊκὴ συμμαχία, καθὼς οἱ Μακεδόνες διέθεταν δύο πλεονεκτήματα· τὴν ζωντάνια καὶ τὸν δυναμισμό τῆς νέας φυλῆς καὶ τὸν σχηματισμὸ τῆς μακεδονικῆς φάλαγγος, μαζὶ μὲ τὴν πρώτη στὴν ἱστορία πλήρη ὀργάνωση εὐρυτέρου ἐθνικοῦ κράτους, μὲ τὸ σύστημα τῶν ὀροφυλάκων καὶ τῶν ὀριοφυλάκων. Ἐπεβλήθησαν μὲ τὰ ὄπλα τους στὶς ἀντίπαλες ἑλληνικὲς πόλεις, ἀλλὰ καὶ ἔγιναν ἀπ' αὐτὲς ἀνεκτοί, ἐνῶ οἱ νέοι ἀκολούθησαν τὸν Ἀλέξανδρο στὴν ἐκστρατεία του, ὡς στρατιῶτες, ἔμποροι, μηχανικοί, τεχνικοί, καὶ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν· ἐπρόκειτο γιὰ τὴν πρώτη συστηματικὴ καὶ πλήρη ἐνσωμάτωση στὸν πολιτισμὸ τοῦ κατακτητοῦ, δηλαδή στὸν ἑλληνικό, ὅλων τῶν κατακτηθέντων λαῶν, μαζὶ μὲ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τους εἰς αὐτόν.

Γεννήθηκε ὁ μετέπειτα ἀποκληθεὶς ἑλληνιστικὸς κόσμος, ὡς ἐνιαῖος χῶρος πολιτισμοῦ καὶ οἰκονομίας, μὲ τοὺς ἀτέρμονες σκληροὺς πολέμους τῶν ἐπιγόνων· οἱ διάφοροι λαοὶ δὲν αἰσθάνονταν τόσο ὡς κατακτηθέντες, παρὰ ὡς ἰσότιμοι σὲ μεγάλο βαθμό. Εἶναι χαρακτηριστικὲς δύο ἱστορίες· οἱ Πέρσες δὲν ἐπαναστάτησαν ποτὲ κατὰ τῶν Ἑλλήνων τὰ τριακόσια περίπου χρόνια τοῦ βασιλείου τῶν Σελευκιδῶν, ἐνῶ οὐδέποτε ἄλλοτε στὴν ἱστορία τους, ἀκόμη καὶ τῆς ἰσλαμικῆς περιόδου, ἀνέχθησαν τὴν κατοχὴ ἄλλων λαῶν γιὰ τόσο μακρὰ περίοδο. Ἀντιθέτως δὲν ἐπέτρεψαν τὴν εἴσοδο τῶν Ρωμαίων, μετὰ τὴν κατάκτηση τῶν ἑλληνικῶν βασιλείων, ἐνῶ διατήρησαν τὴν ἀνεξαρτησία τους καὶ ἐπὶ βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, μέχρις ὅτου ὑπέστησαν τὴν δεινὴν ἤτταν ἀπ' τὸν Ἡράκλειο, μετὰ τὴν ἀρπαγὴ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, γιὰ νὰ χάσουν ἀμφότεροι ἀπέναντι στὸν ἀναδυόμενον Ἰσλαμισμό· οἱ ἴδιοι τὴν ἀνεξαρτησία τους καὶ τὸ Βυζάντιο τίς πλούσιες ἐπαρχίες του στὴν Ἀφρική καὶ στὴν Ἀσία, περιοριζόμενοι ἐντὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Τὸ Ἰράν ὅμως, μόλις ἐνάμισυ αἰῶνα ἔμεινε ὑπὸ τοὺς Σουνίτες, καὶ γρήγορα ἀπέκτησε τὴν σιτικὴ ἐξουσία. Ἱστορικὴ σημασία ἔχουν αὐτὰ πλέον, ἂν καὶ συνδεόμενῃ μὲ τὰ δικά μας.

Τὸ δεύτερο παράδειγμα ἀφορᾷ τὴν ἐποχὴ τῆς πρώτης τριανδρίας, Γαῖου Μάγνου Πομπηίου, Γαῖου Ἰουλίου Καίσαρος καὶ Μάρκου Κράσσου, τὸ 58-54 π.Χ., ὅταν δὲν εἶχε ἀκόμη διεισδύσει ἀρκετὰ ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ παράσταση δραμάτων στὴν Ρώμη, φυσικὰ ὄχι ἡ διδασκαλία τους, διότι αὐτὴ ποτὲ δὲν ἔγινε πράξη· μετὰ τὴν ἐγκατάστασή της στὴν ἐξουσία, ὁ Καῖσαρ ἀναχώρησε γιὰ τὴν Γαλατία, νὰ συνεχίσει τοὺς πολέμους του, ὁ Πομπήιος ἔλαβε τὴν Λιβύη καὶ τὴν Ἰβηρία, ἀλλὰ παρέμεινε στὴν Ῥώμη, καὶ ὁ Κράσος ἐξεστράτευσε στὴν Ἀνατολή, γιὰ τὴν κατάκτηση τῶν Πάρθων καὶ τῆς Περσίας, ποὺ ἦταν καὶ οἱ πλουσιώτερες χῶρες τῆς ἐποχῆς, μαζί με τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Συρία. Οἱ περιπέτειες τοῦ Μάρκου Κράσσου ἦταν πολλές, ἀλλ' ἠττήθη ἀπ' τοὺς Πάρθους, περίπου στὸ σημερινὸ βόρειο Ἰράκ· στὴν συνέχεια τὴν κεφαλὴν του ἔφερε ὁ στρατηγὸς τους δῶρο στὸν βασιλέα τους Ὑρώδη, ὁ ὁποῖος εἶχε δεῖπνο ἐκείνη τὴν στιγμή καὶ παρακολουθοῦσε ταυτοχρόνως τὴν τραγωδία τοῦ Εὐριπίδου, «Βάκχαι», ἀπ' τὸν Ἑλληνα ἠθοποιό, ὑποκριτὴν γράφει ὁ Πλούταρχος, Ἰάσωνα ἀπ' τὶς Τράλλεις· ὅταν ἔφθασαν οἱ πολεμιστὲς, μὲ κραυγὲς καὶ χαρούμενες φωνές, ὁ Ἰάσων ἀπήγγειλε τὰ μέλη ἀπ' τὴν προσκόμιση στὴν σκηνὴ ἀπ' τὶς μαινάδες τῆς κεφαλῆς τοῦ Πενθέως:

Ἀγαυή: Φέρομεν ἐξ ὀρέων
 ἔλικα νεοτόμον ἐπὶ μέλαθρα,
 μακαρίαν θήραν...

Χορός: τίς ἀβαλοῦσα πρῶτα; Ἀγαυή: ἐμὸν τὸ γέρας.³

Ὁ Πλούταρχος, μᾶλλον μετέφερε ἀπὸ στήθους τοὺς στίχους τοῦ τραγικοῦ ποιητοῦ καὶ γράφει, «ἐξ ὀρέως» στὸν 1169 στίχον, καὶ «τίς ἐφόνευσεν;» στὸν 1179. Ἀλλὰ αὐτὸ μνημονεύεται μόνο διὰ λόγους ἀβρότητας ἀπέναντι στὰ κείμενα. Ἡ Ἀγαυή, μητέρα τοῦ Πενθέως, κόρη τοῦ Κάδμου καὶ σύζυγος τοῦ Ἐχίονος, ἑνὸς τῶν Σπαρτῶν, εἶχε παραφρονήσει καὶ μαζί με τὶς μαινάδες τῶν Θηβῶν, τίς ἄλλες γυναῖκες, βγήκαν στὸν Κιθαιρῶνα, νὰ τιμήσουν τὸν νέο θεό, τὸν Διόνυσο, ὡς μέγαιρες σὲ ἕξαλλη κατάσταση:

Ἀγαυή: Σᾶς φέρουμε ἀπ' τὰ βουνὰ
 στὸ παλάτι νεόθρεπτο βλαστάρι,
 εὐτυχισμένο κυνήγι...

³ Εὐριπίδου, «Βάκχαι», στ. 1169-1171, 1179, μετάφραση δική μου, Πλούταρχου, «Μάκρος Κράσος», κεφ. λγ.

Χορός: Ποιὰ πρώτη τὸ κτύπησε; Ἀγαυή: Δικὴ μου ἢ τιμὴ.

Ἡ περιδιάβασις εἰς τὰς ἐξαιρέτους τραγωδίας τοῦ Εὐριπίδου εἶναι πάντα σαγηνευτική, ἀλλὰ ἡ ἐκφυγὴ σὲ ἄλλα θέματα ἐπικρεμᾶται ἐπίσης· ἓνα ἐνδιαφέρει, ὁ Μᾶρκος Κράσος εἶχε χάσει τὴν μάχην κατὰ τῶν Πάρθων καὶ ἡ παρουσίαση τῆς κεφαλῆς τοῦ μεγάλου καὶ ἀμπλουτου Ρωμαίου στρατηγοῦ, συνέπεσε μὲ τὴν εἴσοδον τῆς Ἀγαυῆς εἰς τὰς «Βάκχας» εἰς τὴν σκηνὴν, κρατώντας τὴν κεφαλὴν τοῦ υἱοῦ τῆς, τοῦ βασιλέως Πενθέως.

Οἱ βάρβαροι Πάρθοι -οἱ ὅποιοι συνήθως ἔρριπταν τὰ βέλη τους ἀπὸ κρυφῆς ἐνέδρες καὶ γι' αὐτὸ ἔχει μείνει ἡ παροιμία, «πάρθιον βέλος», γιὰ ὅσους στρέφονται ἐναντίον φίλων τους μὲ βρώμικο τρόπο-, εἶχαν ἀποδεχθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸν τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμό· ὅταν ἀντιμετώπισαν τοὺς Ρωμαίους εἶχαν ὑποταχθεῖ ἢ κυρίως Ἑλλάδα καὶ τὰ ἑλληνιστικὰ βασίλεια, μὲ τὴν Αἴγυπτον φυτοζωεῖν ἀκόμη, ἐνῶ οἱ ἴδιοι εἶχαν ἰδρῦσει τὸ βασίλειόν τους σὲ ἐδάφη τῶν Σελευκιδῶν, ὅπως καὶ οἱ Ἀρμένιοι στὰ σύνορά τους. Ἡ παράστασις τῶν ἑλληνικῶν δραμάτων γινόταν σὲ στενὸν κύκλον στὰ ἀνάκτορα, ἀπὸ Ἑλληνας γενικὰ ὑποκριτῆς καὶ μουσικούς· αὐτὸ δείχνει δύο πράγματα, ὅτι ἀναζητοῦσαν ὡς πηγὴν ἐμπνεύσεώς τους καὶ πολιτικῆς τους ἐπιβιώσεως τὰς Ἀθήνας, διαφορετικὰ δὲν εἶχαν κανέναν λόγον οἱ παραστάσεις, ἐνῶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἦσαν καλοὶ γνῶστες τῆς ἑλληνικῆς, ὅπως γράφει ὁ Πλούταρχος· δεύτερον, ὅτι καὶ οἱ λαοὶ τους, κάποιον ἀνώτερον στρώμα τουλάχιστον, ἂν ὄχι περισσότερα, δὲν ἦσαν ἄμοιροι τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Ἡ γνώσις αὐτὴ ὅμως δὲν εἶχε βάθος, ἀλλὰ ἦταν γενικὰ ἐπιφανειακὴ καὶ μᾶλλον ἐπιδερμικὴ, ὅπως ἀποδείχθηκε μὲ τὴν ἐξάλειψήν της μετὰ τὴν ἰσλαμικὴν επέκτασιν.

Κάτι παρόμοιον φυσικὰ ἴσχυε καὶ στὴν Ρώμην, ὅπου ἐπίσης ἡ πολιτιστικὴ τῆς προσφορὰ ἦταν σὲ μεγάλο βαθμὸν, μεγαλύτερον ἢ μικρότερον ἐκείνου τῶν Πάρθων εἶναι πρὸς διερεύνησιν, προῖον τῆς ἀναμίξεώς τους μὲ τοὺς Ἑλληνας· ἄλλο ἀντικείμενον εἶναι αὐτό, ἀλλὰ οἱ πρῶτοι συγγραφεῖς τῆς αἰωνίου πόλεως, ὅσων τὰ ὀνόματα διασώζονται, ἔστω καὶ σὲ ἀποσπάσματα, ἦσαν ἑλληνικῆς καταγωγῆς ὁ Λίβιος Ἀνδρόνικος, αἰχμάλωτος ἀπ' τοὺς πολέμους κατὰ τοῦ Πύρρου, ἀπ' τὸν Τάραντα, καὶ ὁ Γναῖος Ναιβίος, ἀπ' τὴν Καμπανία, ἀπλή καταγραφὴ γίνεται.

Ἡ ἐπισήμανσις τῶν ἀναζητήσεων ἀπὸ λαοὺς καὶ βασίλεια, πανίσχυρα πέντε αἰῶνες ἀργότερα, γιὰ ἐμπνευσήν τους ἀπ' τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς τραγωδίας, εἶναι ἀπόδειξις τοῦ πόσο βαθειὰ ἦταν ἡ διείσδυσις τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ στοὺς λαοὺς τους· οἱ Πάρθοι δείχνουν ὅτι

ἐπιθυμοῦσαν ἀντιγράψαι τὸν ἑλληνικὸν τρόπο ζωῆς τῆς κλασικῆς ἐποχῆς καὶ τὴν ἐμμέλεια, ἄλλο ἂν τοὺς ἦταν ἀδύνατο αὐτό, χωρὶς ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ, ὅσο καλοὶ κι ἂν ἦταν οἱ ὑποκριτές, ὁ Τραλλιανὸς Ἰάσων καὶ οἱ συνάδελφοί του, ἐλεύθεροι ἢ δούλοι. Τὸ ἀντικείμενό μας, πρὸς ἀποφυγὴ τῶν παραδρομῶσεων, εἶναι οἱ ἀναζητήσεις τῶν διαφόρων λαῶν στὶς φωτεινὲς στιγμὲς τους, ἢ στὶς ἀντίστοιχες ἄλλων λαῶν, μὲ τοὺς ὁποίους εἶχαν ἔρθει σὲ στενὴ συνάφεια, πολιτικὴ ἢ πολιτισμικὴ· τὰ ἑλληνιστικὰ βασίλεια ἐπέτυχαν τὴν ἀγαθὴ ὅπωςδήποτε συμβίωσή τους μὲ τοὺς ὑποτακτικούς τους λαούς, ἀλλὰ ἐξαντλήθηκαν ὅμως στρατιωτικὰ κι ὁδήγησαν τὸν Ἑλληνισμὸ στὴν παρακμὴ του, ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο ἐξ αἰτίας τῶν μεταξύ τους συνεχῶν συγκρούσεων, ἀνοίγοντας ἔτσι στὴν πράξη διάπλατα τὶς πύλες στὴν ρωμαϊκὴ κατάκτηση.

Ἡ μεγάλη διαφορὰ μὲ τὸν ἑλληνικὸ καὶ περισσότερο τὸν ἑλλαδικὸ κόσμον εἶναι, ὅτι στοὺς ἄλλους λαούς, ἀκόμη καὶ στοὺς Λατίνους, ἡ διείδυση ἔγινε κυρίως στὰ ἀνώτερα στρώματα τῆς ἐξουσίας, κατὰ περίπτωσιν, μὲ διαφορετικὴ διαβάθμιση στὸ καθένα· στοὺς Πάρθους ἦταν μᾶλλον, ἂν ἀποδεχθῶμε τὸν Πλούταρχο ὁ ὁποῖος γινώριζε πολὺ καλύτερα τὴν ἐποχὴ τους κι εἶχε ὅλες τὶς πηγὲς μπροστὰ του, βαθύτερη ἀπὸ ἐκείνη στοὺς Ρωμαίους στρατηλάτες, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ὄχι στοὺς λαούς τους στὸ ἴδιο βάθος· τὸ ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ αὐτὸ μέσα ἀπ' τὰ κείμενά του. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε, ἄλλωστε, ὅτι τὸ πρῶτο κτισμένο θέατρο στὴν Ρώμη ἦταν ἔργο τοῦ Πομπηίου τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἂν καὶ ὁ ἴδιος, ὁ Καῖσαρ, ὁ Κικέρων καὶ πολλοὶ ἄλλοι στρατηγοὶ καὶ πολιτικοὶ Ρωμαῖοι ἦταν ἄριστοι γινῶστες τῆς ἑλληνικῆς· μέχρι τότε σὲ ξύλινες κατασκευὲς δίδονταν οἱ παραστάσεις τῶν δραμάτων, λατινικῶν ἢ ἑλληνικῶν. Στὸν ἑλλαδικὸ κόσμον ὅμως ἡ παράδοση διατηρήθηκε ὀλοζώντανη, ὄχι τόσο στὰ μεγάλα θεάτρα τῶν πόλεων, ὅπου δίδονταν παραστάσεις, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἵπποδρομίες καὶ θηριομαχίες καὶ ἀγῶνες μονομάχων, ὅσο στὰ ψηλὰ βουνὰ καὶ στὰ μικρὰ νησιά, μὲ τὴν μορφὴ τῆς δημοτικῆς καὶ τῆς σατρικῆς παραδόσεως, καὶ τῆς διατηρήσεως ὀλοζώντανης τῆς μουσικῆς ἁρμονίας, τῆς ἐμμελείας.

Ὅπωςδήποτε ἡ ἀποδοχὴ τῶν Ἀθηνῶν, ὡς τοῦ πνευματικοῦ κέντρου τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, καὶ ἡ αἴγλη τῶν φιλοσοφικῶν της καὶ ἄλλων σχολῶν, μέτρησε ἀρκετά, ὅπως καὶ τῶν σχολῶν τῶν πολλῶν ἑλληνικῶν πόλεων, ὅπως, Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας, Θεσσαλονίκης, Συρακουσῶν, στὶς ὁποῖες προσέτρεχαν οἱ νεαροὶ Ρωμαῖοι γιὰ τὴν μόρφωσή τους, σὲ ἀνώτερο βαθμὸ, μετὰ τὴν ἐκπαίδευσή τους στὴν πόλιν τους ἀπ' τοὺς Ἑλληνας διδασκάλους ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον. Στὸν ἑλληνικὸν κόσμον, ὅμως, διαμορφώθηκαν δύο σαφῆ στρώματα στὴν ρωμαϊοκρατία, ὡς προῖον τοῦ ἀνωτέρου ἐπιπέδου τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς μιμήσεώς του ἀπ'

τούς Ρωμαίους σὲ ὅλα του τὰ ἐπίπεδα· στὶς μεγάλες πόλεις καὶ στὰ πνευματικὰ κέντρα, μετὰ τὴν ἀνακήρυξη τῆς Ἑλλάδος ὡς *ἀνεξαρτήτου ἐπαρχίας* τῆς Ρώμης, ἢ τουλάχιστον τῆς ἀναγνωρίσεως κάποιου βαθμοῦ *αὐτονομίας* της, ἀρκετὰ σημαντικοῦ σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἄλλες ἐπαρχίες τῶν βαρβάρων λαῶν, ἀπ’ τὸν Πομπήιον καὶ τὸν Καίσαρα, διατηροῦσαν οἱ κάτοικοι ἀρκετὴ ἐλευθερία κινήσεως καὶ μορφώσεως· ἄλλωστε τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ μέγας στρατηλάτης καὶ θεμελιωτὴς τῆς αὐτοκρατορίας ἐπέτρεψε καὶ χρηματοδότησε τὴν *ἐπανεποίκησιν* τῆς Κορίνθου, ἡ ὁποία εἶχε κατεδαφισθεῖ πλήρως ἀπ’ τὸν *Λεύκιο Μόμμιο*, μετὰ τὴν ἦττα στὰ *Λεῦκτρα*, ἔξω ἀπ’ τὴν πόλη, τὸ 146 π.Χ., τῆς *Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας*. Ρωμαίους ἐποίκους ἔστειλε στὴν ἀρχὴ ὡς κατοίκους της, παρὰ τὴν εὐαισθησίαν τοῦ Καίσαρος στὴν ἑλληνικὴ, τὴν ὁποία καὶ χρησιμοποιοῦσε σὲ κρίσιμες στιγμὲς τῆς ζωῆς του· αὐτοὶ ὅμως σὲ μιὰ δυὸ γεννιῆς ἐξελληνίσθησαν καὶ ἀφωμοιώθησαν πλήρως ἀπ’ τοὺς Ἕλληνες.

Ἀλλὰ, μετὰ τὴν ἦττα τῶν Λεῦκτρων, σημειώθηκε καὶ τὸ δεύτερο μεγάλο κύμα φυγῆς τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὰ ὄρεινά, ἐνῶ σὲ Μακεδονία, Θεσσαλία καὶ Ἡπειρο εἶχε ἀρχίσει μετὰ τὴν ἦττα στὴν Πύδνα τοῦ ἀνικάνου καὶ δειλοῦ Μακεδόνο^ς βασιλέως *Περσέως*, τὸ 168, καὶ τὴν καταστροφὴν ἀπ’ τὸν *Αἰμίλιο Παῦλο* ὅλων σχεδὸν τῶν ἠπειρωτικῶν πόλεων, σὲ ἐκδίκηση γιὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Πύρρου· ἡ φυγὴ πρὸς τὰ ὄρεινά ἔχει σημασίαν, «ἐν ἀνοδίαις», ὅπως γράψαμε κατὰ τὸν Πολύβιο. Ἐφυγαν γιὰ τὰ βουνὰ συντετριμμένοι καὶ πλήρως ἀπογοητευμένοι, διότι τότε χώνεψαν στὴν πράξιν, τὸ τί σήμαινε ἡ *ὑποδούλωσις* στοὺς Ρωμαίους καὶ ἡ ἀπώλεια τῆς ἐλευθερίας τους, ἐπειδὴ πολλοὶ εἶχαν συνεργασθεῖ μαζί τους· ὅλα αὐτὰ ἔχουν καταγραφεῖ πολλές φορές, καὶ ἡ ἐπανάληψή τους γίνεται διὰ λόγους κατανοήσεως τοῦ θέματος. Ἀπὸ ἄλλη ὀπτικὴ προσεγγίζεται...

Ἡ φυγὴ «ἐν ἀνοδίαις» εἶχε δύο κύρια χαρακτηριστικά: πρῶτον, τὴν διατήρησιν τῆς ἐλευθερίας τους, στὸ βαθμὸ τοῦ δυνατοῦ, δὲν ἔγιναν δοῦλοι στὴν καθημερινότητά τους· ἄλλωστε οἱ Ῥωμαῖοι, καὶ οἱ ἄλλοι μετέπειτα βάρβαροι, δὲν κυνηγοῦσαν τοὺς φυγάδες πάνω στὰ βουνά, εἴτε ἐπειδὴ τὸ θεωροῦσαν ἄσκοπο, διότι ἦταν λίγοι αὐτοὶ ἢ τουλάχιστον ὀλιγώτεροι ἀπ’ ὅσους ἔμειναν δοῦλοι, ἂν καὶ ἦταν οἱ *πιὸ γενναῖοι* καὶ οἱ *πιὸ ἀνυπότακτοι*, εἴτε γιὰτὶ γινώριζαν, ὅτι τοὺς ἦταν πολὺ δύσκολο καὶ μὲ βαρὺ τίμημα ἢ ὑποδούλωσίν τους σὲ δύσκολες καὶ ἄβατες πλαγιές· δεύτερον, τὴν μίμησιν τῶν πρῶτων αὐτῶν ἀνδρείων, γιὰ τὴν διατήρησιν τῆς ἐλευθερίας τους, ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀπογόνους τους στὶς διάφορες ἄλλες φάσεις βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν, ὅποτε γενικεύθηκε ἡ ἐγκατάστασις στὰ ὄρεινά καὶ μετεβλήθησαν αὐτὰ σὲ *κέντρα ἀναγεννήσεως* τοῦ Ἑλληνισμοῦ κυρίως μετὰ τὴν *Φραγκοκρατία* καὶ τὴν *Τουρκοκρατία*. Ἡ ἱστορικὴ αὐτὴ διαδρομὴ συνοδεύεται ἀπὸ δύο ἀκόμη φαινόμενα: πρῶτον, τὴν ἐπιβίωσιν

τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς στὰ κοινά, μαζί μὲ τὸ ἀντίστοιχο ἦθος τῆς καὶ τὴν διατήρηση ὅσων ἠδύναντο θεσμῶν καὶ τελετῶν τῆς παιδεύσεώς τους· τὸ κοινὸ τῆς δημοτικῆς παραδόσεως, μέχρι τὸ '21, ἦταν καὶ εἶναι συνέχεια τῆς ἐλευθέρας πόλεως, ὡς μορφή ὀλιγαρχίας μᾶλλον, λόγῳ τῶν νέων συνθηκῶν, ἐνῶ συνοδευόταν ἀπ' τὴν μουσικὴ ἀρμονία τῆς δημοτικῆς μουσικῆς, μὲ τὴν χρῆση καὶ τοῦ ἑναρμονίου γένους, ἀλλὰ καὶ μὲ θεατρικὲς παραστάσεις, κυρίως βακχικέες, διότι ἐπιβίωναν καλύτερα, ἐνῶ καὶ ἡ οἰκονομικὴ τους δράση ἀναδυόταν, ὅπως συνεταιρισμοί, τσελιγκάτα, τὴν τροφὸ τῆς κλεφτουριᾶς καὶ ἀνατάσεως τοῦ γένους· δεύτερον, τὴν βαθύτατη πεποίθηση τῶν κατοίκων τῶν κοινῶν τῆς δημοτικῆς παραδόσεως, ὅτι ἡ διαφορὰ τους μὲ τοὺς κατακτητὲς δὲν ἦταν τόσο φυλετικὴ ἢ ἔθνικη, παρὰ ἄλλης ἀντιλήψεως ζωῆς, πίστευαν ἀκράδαντα ὅτι ἐξέφραζαν ἄλλον πολιτισμὸ, ἄλλο ἦθος· δηλαδή, ὅσοι κατέφευγαν στὰ βουνά, ἀποδέχονταν τὸν τρόπο ζωῆς καὶ πολιτικῆς ὀργανώσεώς τους, κι ἔτσι ἐνσωματώνονταν στὶς κοινότητές τους.

Φυσικά, τὸ ἐρώτημα εἶναι, τὸ ποιὸς ἦταν ὁ πολιτισμὸς αὐτός; ὅπως καὶ τὸ γιατί ἦταν τόσο ἀνθεκτικὸς στὶς ἀφόρητες συνθήκες τῶν ἐπιθέσεων ἀπ' τοὺς ποικίλης μορφῆς βαρβάρους καὶ τῶν σκληρῶν φυσικῶν συνθηκῶν; Ἡ ἀπάντηση στὶς ἐρωτήσεις αὐτὲς μᾶς φέρει πίσω στὴν ἀρχικὴ μας προβληματικὴ. Ἐνα ὅμως ἔχει ἐνδιαφέρον τώρα, οἱ κοινότητες ἦταν ἡ ἀνάδυση στὴν ἐπιφάνεια τῶν ὑπογείων διαδρομῶν τῆς ἱστορίας μας· τίς κοινότητες ἔβλεπαν ὡς καταφύγιο, ὅσοι νέοι δὲν ἄντεχαν ἄλλο τὴν σκληρὴ σκλαβιά στὰ πεδινά, ἀλλὰ καὶ ὡς ὀρμητήριο γιὰ ἀπελευθέρωση καὶ τῶν δικῶν τους, τῶν καμπίσιων ὁμοεθνῶν τους· σὲ αὐτὲς ζοῦσαν σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν καθημερινότητά τους τὸ ἦθος τοῦ ἐλευθέρου πολίτου, ἢ τουλάχιστον στὸν ὅποιον βαθμὸ πίστευαν ὅτι τὸ ζοῦσαν καὶ ἀσκοῦσαν τὴν ἀνάλογο πρακτικὴ, ἐνῶ μιλοῦσαν καὶ τὴν ἀρμονικὴ τῆς γλῶσσα.

Ἡ διατήρηση τῆς μουσικῆς ἀρμονίας ἦταν τὸ ὄπλο τους, στὴν διαφυγὴ τους στὰ ὄρεινά, τὸ μοιρολόγι τῆς γιαγιάς καταγραφόταν ἀνεξίτηλα στὰ μικρὰ παιδιά· ἀναφερόταν στὸν Ὅμηρο, διότι ὅπως ὁ Ἀχιλλεὺς εἰς τὰς «λιτάς», μὲ τὴν φόρμιγγά του, ἐπιχειροῦσαν ἀπαλύνειν τὸν πόνο τους:

τὸν δ' εὖρον φρένα τερπόμενον φόρμιγγι λιγείη...
τῆ ὅ γε θυμὸν ἔτερπεν, ἄειδε δ' ἄρα κλέα ἀνδρῶν.⁴...

τὸν ἦβραν πὸν διασκέδαζε μ' ὠριόφωνο λαγοῦτο...
μ' ἀπτὸ περνοῦσε, ἀρματωλῶν παλικάριές λαλῶντας.

⁴ Ὅμηρου, «Ἰλιάς», I, ῥαψωδία, στ. 186, 189, μετάφραση, Ἀλεξάνδρου Πάλλη.

«Ἐλευθερίας καὶ φιλίας ἀληθοῦς...»

Ἡ ἀναδρομὴ εἰς τὸν Πλάτωνα μᾶς δίδει τὴν ἀπάντησιν εἰς ἐρωτήσεις μας· οἱ κοινότητες δὲν μετεφυτεύθησαν αὐτούσιες στὰ ὄρεινά, ἀλλὰ οἱ θεσμοὶ ὀργανώσεως τῶν ὀλίγων κατοίκων τοὺς ἐνεφανίσθησαν, εἴτε ὡς ἀντιγραφή τῶν ὄσων ἰσχυρὰν εἰς πόλεις τοὺς, πρὶν ἀπ' τὴν ρωμαϊοκρατία, κὶ ὡς πρότυπο γιὰ τοὺς νέους «πρόσφυγες» ἀπ' τοὺς ἄλλους κατακτητὲς ἢ βαρβάρους, εἴτε ὡς συμπλήρωμά τοὺς μὲ ἄλλους προσαρμοσμένους εἰς τὴν νέα ζωὴ τοὺς· οἱ φυγάδες τῆς ρωμαϊοκρατίας μετέφεραν τοὺς γνήσιους θεσμοὺς τῆς πόλεως, ὅπως εἶχαν ἐξελιχθεῖ εἰς τὴν ἐποχὴ τοὺς, σχετικὰ ἐλεύθερους ὅμως, μὲ τὰς ἐφορτὰς τῶν καὶ τὰ ἔθιμά τῶν, ἔστω καὶ κάπως διαφορετικὰ, γιὰ νὰ ἀνταπεξέλθουν εἰς τόσο δύσκολες, οἰκονομικὰ καὶ πολιτικὰ, συνθήκας. Ἡ μελέτη τῶν θεσμῶν αὐτῶν, εὐρύτατη εἰς τὴν γραμματεία μας, καταγράφει τοὺς δύο αὐτοὺς παράγοντες, ἀλλὰ ἓνα μᾶς ἐνδιαφέρει, ὡς διαπίστωση εἰς τὴν μελέτη μας· οἱ θεσμοὶ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας ἐτηρήθησαν, ὄχι πολὺ αὐστηρὰ, ἴσως ἐπειδὴ ἦσαν ἀδύνατον, κάτω ἀπὸ συνθήκας συνεχοῦς ἀπειλῆς καὶ μὲ συχνὴ τὴν μετοίκηση, ἔστω κὶ ἂν ἐπέστρεφαν εἰς τὴν παλιά τοὺς κοινότητα, ἀλλὰ ἦσαν πολὺ καλύτερο ἀπ' ὅ,τι ἴσχυε στὰ πεδινὰ· τὸ ἦθος τῆς ἰσηγορίας διεφυλάχθη, ἀπ' τὴν μουσικὴν ἀρμονίαν τῆς πρωτίστως, μέσα ἀπ' τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι.

Τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι, μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν μελωδίαν καὶ τὸ γνήσιο λαϊκόν, διαμόρφωσε τὸ ἐλεύθερο ἦθος τῶν ὀρεινῶν, ὅπως ἔχει καταγραφεῖ ἀπ' τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴ. Ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, ὁ ἐξ Οἰκονόμων, δίδει πλήρη περιγραφή τῆς πορείας τῆς δημοτικῆς μουσικῆς καὶ φυσικὰ τῶν κοινοτήτων: «*τοὺς δημοτικὸν στίχους ὠνόμασαν καὶ λογοειδεις (ὡς ὁμοιοτάτους μὲ τὸν πεζὸν λόγον)... συνηθέστερον δὲ τοὺς ὠνόμασαν πολιτικούς, ὡς ἐκ πολιτικῶν (καθὼς εἶπεν ὁ Ἀλικαρνασσεύς) ὀνομάτων, ἢ ἐγχαρίως συνειθισμένης γλώσσης καὶ προσωδίας· καὶ τὰ πάνδημα δὲ τῆς γλώσσης ἄσματα καὶ τραγοῦδια εἰς τούτους τοὺς στίχους ἐτόνιζον οἱ δημῶδεις ἀοιδοί. Ἐδανείσθησαν δὲ τὸ εἶδος τῆς τοιαύτης στιχοποιΐας πάλιν ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς οἱ πρῶτοι στιχορρογῆσαντες· οἷον ἀπὸ τὸ τροχαϊκὸν τρίμετρον τοῦ Αἰσχύλου,*

*Ὡ βαθυζώνων ἄνασσα Περσίδων ὑπερτάτη,
Μῆτερ ἢ Ξέρξου γηραιά, χαῖρε Δαρείου γύναι,⁵*

⁵ Κωνσταντῖνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, «Περὶ τῆς γνησίας προφορᾶς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης», σελ. 663, κ, ἐ, Ἀγία Πετρούπολις, 1830, Αἰσχύλου, «Πέρσαι», στ. 155-56, μετάφραση δική μου, Ἀθανασίου Χριστοπούλου, «Ἄπαντα», σελ. 554, ἐκδόσεως Δήμου Καστοριάς, 1969, καὶ εἰς τὰ «ἀναλύσεις» «Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἐμμελείας», σελ. 32-33, κ. ἐ.

φυλάξαντες τοὺς τόνους μόνον ἐσχημάτισαν τοὺς δεκαπεντασுλλάβους στίχους». Ὁ μέγας Ἑλληνιστὴς καὶ ἱεράρχης, συνεχίζει παραθέτων παραδείγματα ἀπ' τὸν Κωνσταντῖον Μανασσῆν, τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος, στὴν δημώδη γλῶσσα τῶν ἡμερῶν του,

«Υἱὸς Αἰνείου γνήσιος Ἀσκάνιος τὴν κλῆσιν»,

στὸν Ἀριστοφάνη, στὸν Ἀνακρέοντα... καὶ στὸν Ὅμηρο,

«Οὐρεά τε σκιάοντα, θάλασσά τε ἠχήεσσα·

...

Μῦθον ἐπαινῆσαντες Ὀδυσσεῆος θείοιο»,⁶

καὶ συμπληρώνει μὲ τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι,

«Ἀνίκητα λιοντάρια, Ὀλύμπου παλληκάρια».

Τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Αἰσχύλου δὲν χρειάζεται μετάφραση, εἶναι πλήρως κατανοητὸ τὸ κείμενο· ἴσως μόνο ἡ ἐπεξήγηση τῆς λέξεως βαθυζώνων, τὶς Περσίδες ἀρχόντισσες ἐννοεῖ, ἐπειδὴ φοροῦσαν βαθειᾶς ζῶνες· θὰ προσθέταμε ὅμως ἐμεῖς καὶ τὸν Ῥωμανὸ τὸν μελωδὸ, πού ἔγραψε στὴν δημώδη γλῶσσα τῆς ἐποχῆς του, τὸν ἕκτο αἰῶνα μᾶλλον, καὶ εἶναι ὁ κορυφαῖος ὑμνωδὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας μουσικῆς. Ἡ μετάφραση τοῦ Ὁμήρου δίδεται ἐπικουρικῶς, ἂν καὶ εἶναι βατὸ τὸ κείμενο:

Θές κορφοβούνια ἀπλόσκιωτα θές θάλασσα ἀφρισμένη·

...

Κι ὄλοι τὰ λόγια παινέσανε τοῦ θεϊκοῦ Δυσσέα.''

Ἡ περιδιάβαση σὲ περισσότερες ἀναφορὲς μᾶλλον γίνεται κουραστική, ἀλλὰ μία ἄλλη εἶναι ἀπαραίτητη, ἡ διαφορὰ τῆς δημοτικῆς μὲ τὴν δυτικὴ μουσική: "Ὁ Εὐστάθιος Θερειανός, ἀρχιδιάκονος καὶ πρωτοψάλτης τῆς μητροπόλεως Ζακύνθου, ἀπ' ὅπου μετέβη εἰς Τεργέστην ὡς ἐφημέριος καὶ ἀρχιμανδρίτης τοῦ ἐκεῖ ἑλληνικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἐξέδωκεν τὸ ἔργον του, «Περὶ τῆς Μουσικῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ ἰδίως τῆς ἐκκλησιαστικῆς», στὸ ὁποῖο γράφει, στὴν ἀνάλυση τῆς ἐννοίας τῆς ἀρμονίας στὴν ἑλληνικὴ καὶ στὴν δυτικὴ μουσική: «πολλὰ τῶν δημοτικῶν ἀσμάτων

⁶ Ὁμήρου, «Ἰλιάς», ῥαψωδία Α', στ. 157, Β', 335, μετάφραση, Ἀλεξάνδρου Πάλλη.

τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἀνεπίδεκτα ἀρμονίας· ἀλλὰ καὶ τεθέντος ὅτι ὑπάρχει δυνατὸν νὰ ἀρμοσθῶσι κατὰ τὸ φράγκικον σύστημα, ὅπως τότε μεταβάλλονται, καὶ τὰ κλέφτικα ἐκεῖνα τραγούδια δὲν ἀποπνέουσι πλέον τὴν ψυχρινὴν καὶ ζεῖδωρον τοῦ Ὀλύμπου καὶ τοῦ Κισσάβου αὔραν, ἀλλὰ πνίγονται ἐντὸς τῆς πνιγώδους ἀτμοσφαίρας ἀκαταλήπτου μουσικοῦ θορύβου».⁷ Λίγο πρὶν ἐπεξηγεῖ τὴν διαφορὰ τῆς ἐννοίας τῆς ἀρμονίας μεταξὺ τῶν Εὐρωπαίων καὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων: «Οἱ Εὐρωπαϊοὶ λέγοντες ἄ ρ μ ο ν ί α ν νοοῦσι τὴν ἐπιστήμην τῆς ἐν συμφωνίᾳ συναρμογῆς διαφόρων τόνων, ἐν ᾧ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλησιν... ἡ καλουμένη ἀρμονία ἦτο ἐν γένει ἢ κατ' ἴσα διαστήματα εὐτακτος καὶ ἐπάλληλος ἐνὸς ἢ πλειόνων τόνων ἀκολουθία· ἡ ἐπιστήμη δὲ "τοῦ ἡρμωσμένου" εἶναι ἡ ἀρμονική, ἡ πραγματευομένη τοὺς φθόγγους, τὰ διαστήματα, τὰ συστήματα, τὰ γένη, τοὺς τρόπους καὶ τὰς συστηματικὰς μεταβολὰς».

“Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Γεώργιος Παπαδόπουλος στὴν ἐκπληκτικὴ ἐργασία του γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας μουσικῆς, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς», γράφει γιὰ τὴν ἐπιβίωσιν τῆς δημοτικῆς ποιήσεως στὰ ὄρεινὰ τῆς Ἑλλάδος: «... τὰ δημοτικὰ ἄσματα τῶν ὄρεσιβίων Ἑλλήνων, τῶν ἐπὶ τρεῖς ὄλους αἰῶνας πρὸ τοῦ παρόντος εἰς οὐδεμίαν ἐπιμιξίαν ἐλθόντων μετὰ τῶν κατακτητῶν, ἔχουσι τὴν αὐτὴν πρὸς τὰς σωζομένας ἐκκλησιαστικὰς ὑμνωδίας κλίμακα, τοὺς αὐτοὺς ἤχους, τὰ αὐτὰ ἀπαράλλακτα συστήματα (τὸ διὰ τεσσάρων, τὸ διὰ πέντε καὶ τὸ ὀκτάχορδον) καὶ τὰ αὐτὰ γένη, πλεονάζοντα ἐν τῷ διατονικῷ γένει, μετριάζοντα ἐν τῷ χρωματικῷ, καὶ σπανίζοντα ἐν τῷ μικτῷ ἐναρμονίῳ μετὰ τοῦ διατονικοῦ. Λοιπόν, ἡ ἐθνικὴ ἡμῶν μουσική, ἡ τε ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἡ παρὰ τῷ λαῷ ἐν τοῖς ἄσμασιν ἐξωτερικὴ, δὲν ἀπώλεσε μετὰ τὴν ἄλωσιν τὴν ἐθνικὴν αὐτῆς μορφήν καὶ σύστασιν, ἀλλὰ διεσώθη ἡμῖν ὡς παρέλαβον αὐτὴν ἀρχῆθεν οἱ πατέρες ἡμῶν»”⁸.

Τὶς ὑπόγειες διαδρομὲς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης προβάλλει, τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, πληρέστερα μὲ τὸν δικό του ἀπαράμιλλο τρόπο, διότι ἔζησε μέσα στὴν ζωντανὴ δημοτικὴ

⁷ Ὁ. ἀν. «Ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἐμμελείας, σελ. 46-47, κ.έ. καί, Εὐσταθίου Θερεϊανοῦ, Ἀρχιμανδριτοῦ, «Περὶ τῆς Μουσικῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ ἰδίως τῆς ἐκκλησιαστικῆς», σελ. 17-18, καὶ 16, Ἐν Τεργέστη, Τύποις τοῦ Αὐστριακοῦ Λόγδ, 1875. Ἡ μελέτη αὐτὴ μεταφράσθηκε στὰ γαλλικὰ ἀπ' τὸν μεγάλον Ἑλληνιστὴ καὶ μουσικολόγον Charles Emile Ruelle καὶ δημοσιεύθηκε στὴν Revue Musicale τὸ 1876.

⁸ Αὐτόθι, σελ. 46-47, κ.έ. καί, Γεωργίου Παπαδοπούλου, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς», ἐν Ἀθήναις, Τυπογραφεῖον καὶ Βιβλιοπωλεῖον, Κασουλίνου καὶ Ἀθανασιάδου, παρὰ τῷ ναῷ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων», 1890, σελ. 288, ἀνατύπωση, ἐκδόσεις Κουλτούρα, 2002.

παράδοση και τὴν ἀποτύπωσε, ὡς γλῶσσα καὶ ὡς τρόπο ζωῆς, στὴν κρίση του γιὰ τὴν «δημοτικὴ» τοῦ Γιάννη Ψυχάρη, ὡς ἔκφραση τοῦ ἀναλγήτου ἐξευρωπαϊσμοῦ μας: «Τὴν δημοτικὴν ποῦ τὴν εἶδεν, ποῦ τὴν ἔμαθε, ποῦ τὴν ἐσπούδασεν ὁ Ψυχάρης; Αὐτὸς εἶναι Χῖος, σχεδὸν ξένος, ἀριστοκράτης Φαναριώτης ἐπιχειρῶν μὲ ἓν στρεβλωτικὸν ἰδίωμα νὰ ἐπιβληθῆ ὡς δημιουργὸς καὶ διδάσκαλος ὀλοκλήρου ἔθνους. Ὅχι! αἱ γλῶσσαι δὲν ἐπιβάλλονται οὕτω εἰς τὰ καλὰ καθούμενα διὰ τῶν ἀτόμων εἰς τοὺς λαούς»⁹. Ἡ ἀποκορύφωση τῆς στρεβλωτικῆς ἀνωθεν ἀλλαγῆς τῆς γλώσσας μας ἔγινε μὲ τὴν καθιέρωση τοῦ μονοτονικοῦ, ὄχι ὅμως τόσο «στὰ καλὰ καθούμενα», ὅπως φαινόταν ἓναν αἰῶνα πρὶν, ἀλλὰ ὡς συνέχεια τῆς ἰδεολογικῆς καὶ πολιτικῆς ὑποταγῆς τοῦ ἔθνους μας στὴν «ἀμερικανικὴ πρόοδο» πλέον, στὴν μεταπολεμικὴ περίοδο· ἡ ἀριστερὰ καὶ ἡ προοδευτικὴ παράταξη ἐξέφρασε τὸ ρεῦμα αὐτὸ τὸν προηγούμενο κυρίως αἰῶνα, μὲ ὀλοκλήρωσή του τὴν καθιέρωση τοῦ μονοτονικοῦ καὶ τὴν ἀνατροπὴ τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς καὶ συντάξεως τῆς γλώσσας μας, γνωστὰ αὐτά, ἀλλὰ μὲ τελευταία ἐκδήλωσή της τὴν ἀπόλυτη φραγκολαγνεία κυβερνητικῶν καὶ «πνευματικῶν» κύκλων. Ἡ δουλικότης τῆς ἐκφράσθηκε καὶ μὲ τὴν προδοσία στὰ ἔθνικὰ θέματα τὸν τελευταῖο καιρὸ, ἐνῶ εἶχε προηγηθεῖ ἡ διαστρέβλωση τῆς ἱστορίας μας, μὲ τὰ διδακτικὰ τῶν σχολείων βιβλία, ἀπ’ τὶς σοσιαλιστικὲς κυβέρνησεις. Γνωστὰ αὐτὰ στοὺς ἀναγνῶστες μας, ἀλλὰ γόνιμη ἢ ἐπανάληψή τους ...

Τὰ Ἑλληνόπουλα μέσα ἀπ’ τὴν δημοτικὴ μουσικὴ ἀνανεώνουν τὴν ἀνάταση τῶν προγόνων τους στὰ ὄρεινά, κατὰ τὴν περίοδο τῆς σκλαβιάς τοῦ λαοῦ μας, κι αἰσθάνονται ὅτι ἀγωνίζονται γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ· ὅπως οἱ παπποῦδες τους ἔβλεπαν τοὺς πεδινούς, ἀμούσους καὶ ἀήθεις στὴν συμπεριφορὰ τους, δουλικούς πρὸς τοὺς δεσπότες τους, ἔτσι δείχνουν ὅτι θεῶνται οἱ νέοι μας καὶ τοὺς φραγκολάγνους τῶν ἡμερῶν μας. Ὁ διαχωρισμὸς τῆς κοινωνίας μας εἶναι ἀκριβῶς ὁ ἴδιος, ἀλλὰ μὲ διαφορετικὴ ἐκκίνηση: κύριες αἰτίες σήμερα εἶναι, ἢ ἀνάγκη προσαρμογῆς στὴν ψηφιακὴ τεχνολογία καὶ ἢ ἀναζήτησις τῆς ἐλευθέρου καὶ δημιουργικῆς σκέψεως, μέσα ἀπ’ τὴν δημοτικὴ, λαϊκὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, σὲ ὅλες τὶς γνήσιες ἐκφράσεις τους. Μὲ πρόσφατη ἀνάδειξη, ἐκείνη, τῆς θείας φωνῆς τῆς Νεκταρίας Καραντζῆ...

⁹ Ζήσιμου Λορεντζάτου, «Μελέτες», σελ. 174, «Γαλαξίας», Αθήνα, 1967, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ εὐαισθησία τῶν Ὀλυμπίων θεῶν», σελ. 24, κ.έ., «Τὸ λατινικὸ ἀλφάβητο».

Ἡ μουσικὴ ἀρμονία, τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι, σὲ ὅλες του τὶς μορφές, ἀκόμη καὶ στὸ μοιρολόγι, συνέβαλε στὴν ἀνάκτηση καὶ στὴν διατήρηση τοῦ ἐλευθέρου ἠθους· τὸ μοιρολόγι ἀνέδνε μόνο του στὸ στόμα τῶν φυγάδων, παρέχοντάς τους ἀνακούφιση ἀπ’ τὰ δεινὰ τους, ἀλλὰ καὶ προσφέροντάς τους τὴν ἐλπίδα, ὅτι κάτι καλύτερο ὑπάρχει. Ἔτσι ἔνιωθαν, ἰδίως τὰ μικρὰ παιδιά, στὶς σπηλιές καὶ στὰ ξωκκλήσια, κοντὰ στὶς γιαγιάδες καὶ σὲ ὅσες μανάδες εἶχαν σωθεῖ· οἱ προφορικὲς μνημεις ἀπ’ τὶς παλαιότερες ἐποχὲς εἶναι ἐλάχιστες, ὅπως ἀκόμη ὀλιγώτερα εἶναι τὰ δημοτικὰ τραγοῦδια κατὰ τῆς φραγκοκρατίας, διότι συνεχωνεύθησαν μὲ ἐκεῖνα κατὰ τῆς τουρκοκρατίας. Οἱ κοινότητες ἐξέφρασαν καλύτερα τὴν ρῆση τοῦ Πλάτωνος, “«ἐλευθερίας δὲ καὶ φιλίας ἀληθοῦς τυραννικὴ φύσις ἀεὶ ἄγευστος»,¹⁰ καὶ τὴν, «ἐν τυραννίδι οὐδὲν ἢ μικρὸν φιλίας», τοῦ Ἀριστοτέλους. Εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ τυραννικοῦ ἀνθρώπου περιλαμβάνει τὸν χαρακτηρισμὸ, ὅτι, «ἡ τυραννικὴ φύσις εἶναι ἀεὶ ἄγευστος, πάντοτε δὲν ἔχει οὔτε γέυση, τῆς ἀληθοῦς ἐλευθερίας καὶ φιλίας...» Εἰς ποίους δύναται ὑπάρξαι στὰ τυραννικὰ καθεστῶτα ἐλευθερίας καὶ φιλίας ἀληθοῦς γεῦσις; εἰς ὅσους διατηροῦν τὴν ἀξιοπρέπειά τους, καὶ τὴν χάριν τους, εἰς «ὅσους ἔχουν τὴν Καλημέρα χῶρια», διότι δὲν φέρονται ὡς ὑποτακτικοὶ τῶν τυράννων· ὁ Σταγειρίτης αὐτοὺς ἐννοεῖ, ὅταν λέει, «μικρὸν φιλίας», διότι ἐλάχιστοι διατηροῦν σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο στὴν τυραννία, τὸ ἐλεύθερον ὕφος καὶ ἠθος τους. Ἄλλωστε, τὰ πρῶτα μέτρα τῶν τυράννων στὴν ἱστορία, ἀφοροῦν τὸν ἐκχυδαϊσμὸ τῆς γλώσσης καὶ τὴν διαστροφή τοῦ μυαλοῦ, μὲ μουσικὴ ἀνελευθέρων καὶ ἀχρείων ρυθμῶν, ὥστε νὰ μὴν ἔχει κανεὶς τὴν ἀνεση ἐλευθέρως καὶ δημιουργικῆς σκέψεως· ἀποδεικνύονται ἱστορικὰ τὰ μέτρα αὐτά, τρισχειρότερα ἀπ’ τὴν ἄσκηση σωματικῆς βίας...”

Εἶχε μεσολαβήσει, ἐν τῷ μεταξύ, ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὕμνωδία, γνήσια συνέχεια τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς μουσικῆς, ὅποτε τὰ δύο ἐταυτίσθησαν εἰς τὴν καθημερινότητα τῶν κοινοτήτων. Ἐπίσης στὴν Ὀρθοδοξία καὶ στὸν Ἑλληνισμὸ ἰδιαίτερος, ἡ μεγάλη χριστιανικὴ ἐορτὴ εἶναι ἡ Ἀνάστασις -κι ὄχι ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ, ὅπως στοὺς Καθολικοὺς καὶ στοὺς Διαμαρτυρόμενους-, μὲ τοὺς ὕμνους τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος, ἀποκορύφωση τὴν Μεγάλῃ Παρασκευῇ καὶ κατάληξη τὴν Ἀνάσταση.

¹⁰ Πλάτωνος, «Πολιτεία», Βιβλ. Θ', 576α, Γ', 400β, καὶ Ἀριστοτέλους, «Ἠθικὰ Νικομάχεια», Βιβλ. Η', κεφ. στ', (1161α33), καὶ εἰς τὰ «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἐμμελείας», σελ. 12, κ.έ, «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», σελ. 51, κ. έ, καὶ «Ἡ εὐαίσθησις τῶν Ὀλυμπίων θεῶν», σελ. 53, κ. έ.

Στὸν Ἑλληνισμό ἢ Ἀνάστασις λέγεται καὶ *Λαμπρή*, διότι ἔρχεται τὸ *Θεῖον φῶς*, ἢ *λαμπρὴ ἡμέρα*, ἀλλὰ μαζὶ καὶ ἡ ἡμέρα τῆς ἀπαλλαγῆς τοῦ ἀπ' τὰ δεσμὰ τῆς ὁποίας δουλείας· στὰ *χωριά* οἱ δύο ἔννοιες δὲν διαφέρουν σχεδὸν καθόλου, ἢ τουλάχιστον δὲν διαφέρουν σὲ ὅσους ἔχουν ζωντανὴ τὴν παράδοση μέσα τους. Τὰ ἔχουμε ζήσει αὐτὰ οἱ μεγαλύτεροι στὰ *χωριά* μας· αὐτὸ πίστευαν καὶ αὐτὸ πιστεύουν ἀκόμη οἱ ἀπλοὶ ἄνθρωποι τῆς ὑπαίθρου, στὸ δημοτικὸ τραγοῦδι καὶ στὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ στηρίζουν τὴν πολιτικὴ τους ἐπιβίωση. Σὲ πολλὰ ὄρεινὰ *χωριά* τῆς *Ρούμελης*, τῆς *Ἠπείρου* καὶ τῆς *Θεσσαλίας*, π.χ., οἱ *γιαγιάδες*, ὅταν ἀναφέρονταν στὸν *Κοσμᾶ* τὸν *Αἰτωλό*, συνήθως δίπλα στὸ *τζάκι* τὶς μακριῆς νύχτες τοῦ *χειμῶνα*, ἔλεγαν στὰ *ἐγγόνια* τους, «*ἢ γιαγιά μου μοῦ ἔλεγε, ὅτι, ὅταν ἦρθε ὁ Πατροκοσμᾶς κι ἔβγαλε τὸν λόγο του, τοὺς εἶπε νὰ κτίσουν, "πρῶτα σχολεῖα καὶ μετὰ ἐκκλησίες"*». Εἶναι ζωντανὰ αὐτὰ στὴν μνήμη τῶν μεγαλυτέρων· μικρὰ εἶχαν τὴν ἐντύπωση, ὅτι στὴν ἐποχὴ τῆς *γιαγιάς* τῆς *γιαγιάς* τους πέρασε ὁ *Πατροκοσμᾶς*, ἔτσι τὸ κατέγραψαν στὴν μνήμη τους· ὅταν *μεγάλωσαν* καὶ *διάβασαν* τὴν ἱστορία τοῦ *ἐθναποστόλου* εἶδαν, ὅτι ἦταν *ἑπτὰ* μὲ *ὀκτώ γενιές* πρὶν, ἀπὸ *γιαγιά* σὲ *γιαγιά*. Ἀλλὰ ὁ χρόνος εἶχε συντηρηθεῖ πολιτικὰ κι εἶχε γίνει *παρόν*.

Ὅταν *μεγαλώνεις* μέσα σ' αὐτὲς τὶς συνθήκες κι ἔρχεται ἡ στιγμή τῆς *χειραφετήσεώς σου ἀπ' τὶς* ἰδεολογικὲς *ἐξαρτήσεις* τῆς *βιομηχανικῆς* ἐποχῆς, τότε βλέπεις μὲ διαφορετικὸ βλέμμα τὶς ἱστορίες τῆς *γιαγιάς*· ἢ *γιαγιά*, ὅταν ἔλεγε, «*ἢ γιαγιά μου μοῦ ἔλεγε*», τὸ πίστευε ἀκράδαντα, ὅτι τὴν ἐποχὴ τῆς *γιαγιάς* τῆς ἐπισκέφθηκε τὸ *χωριό* τῆς ὁ *Πατροκοσμᾶς*, τὴν ζοῦσε τὴν ἱστορία καὶ τὴν θεωροῦσε πρόσφατη καὶ γι' αὐτὸ *ἐπέμεινε*, «*νὰ μάθουμε γράμματα τὰ παιδιὰ*», τὶς ὑπόγειες διαδρομὲς τῆς ἱστορίας μετέφερε. Ὅταν ἐξετάσουμε τὴν *στάση* τῆς *διαπιστώνουμε* ὅτι *ἐκφράζει* τὸ *ἐλεύθερο ἦθος* τῆς, ὅπως στὸ *δημοτικὸ τραγοῦδι*, στὴν *ἐκκλησία* μὲ τὶς *ὑμνωδίες* τῆς, στὸ *μοιρολόγι*· αὐτὴ εἶναι ἡ *γνήσια δημοτικὴ παράδοση* καὶ ἡ *συμβολὴ* τῶν *κοινοτήτων* στὴν *διατήρησή* τῆς ὡς *τρόπος ζωῆς*.

Ὅσοι ἔχουν ἀποκοπεῖ ἀπ' τὴν *δημοτικὴ παράδοση* καὶ τὴν *Ὁρθοδοξία* θυμίζουν τοὺς *γραικύλους* τῆς *ρωμαιοκρατίας*, τοὺς *φραγκόδουλους* τῆς *φραγκοκρατίας*, τοὺς *ραγιάδες* τῆς *τουρκοκρατίας* καὶ τοὺς *πιστοὺς* τῶν *ἰδεολογιῶν* τῆς *βιομηχανικῆς* ἐποχῆς, *δεξιούς* ἢ *ἀριστερούς*, *ἐλάχιστη* σημασία ἔχει· δὲν διαφέρουν σὲ πολλὰ *μεταξύ* τους κι οὔτε εἶναι ἡ στιγμή τῆς *μελέτης* τῶν *διαφορῶν* τους, εἶναι *προσιτὰ* αὐτὰ *στὰ ἄλλα κείμενά* μας. Ἀλλὰ, τὴν *καλύτερη περιγραφή* γι' αὐτοὺς τὴν ἔδωσε ὁ *Ἰούλιος Καίσαρ* πρὸς τοὺς *Ἀθηναίους*, τοὺς *ὁποίους*, ὅπως καὶ ὅλους τοὺς *ἄλλους Ἑλληνες*, δὲν τοὺς *τιμώρησε*, γιὰ τὴν *συμπαράταξή* τους μὲ τὸν *Γναῖο Πομπήιο* κατὰ τὴν *ἐπικὴ σύγκρουσή* τους πού *χάραξε* τὴν *ρωμαϊκὴ* καὶ

παγκόσμια ιστορία, διότι γνώριζε πολύ καλά ότι είχαν δουλική νοοτροπία και δὲν εἶχαν καμμία σχέση με τοὺς ἐνδόξους προγόνους τους, τὸ ἀντίθετο μάλιστα· μετὰ τὴν νίκη του παρὰ τὴν Φάρσαλον, ὅταν οἱ τότε «πολίτες» τοῦ κλεινοῦ ἄστεως τοῦ προσέφεραν τιμὲς κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του, ἦταν καυστικώτατος στὶς παρατηρήσεις του. Ἀφοῦ τοὺς συγχώρησε γιὰ τὴν στάση τους καὶ τοὺς ἀπένειμε κάποια ἀκόμη προνόμια αὐτονομίας, τύποις στὴν οὐσία, τοὺς εἶπε στὰ ἑλληνικά: «ποσάκις ὑμᾶς ὑπὸ σφῶν αὐτῶν ἀπολυμένους ἢ δόξα τῶν προγόνων περισώσει...»

Ἡ δόξα τῶν προγόνων τους δὲν τοὺς ἔσωσε, διότι καὶ τὰ σωστὰ ἑλληνικά εἶχαν ξεχάσει, καθὼς γίνονταν ὅλο καὶ πιὸ ἀνεκτικοὶ ἢ δουλικοὶ πρὸς τοὺς πολυπληθεῖς σπουδαστὲς τῶν σχολῶν τους ἀπ’ τὶς διάφορες ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ τὰ βαρβαρικά ἔθνη· τὴν καλύτερη περιγραφή τῆς καταστάσεως μᾶς τὴν δίδει ὁ Φιλόστρατος πού ἔζησε τὸν τρίτο μ.Χ. αἰῶνα καὶ ἀναφέρεται, στὸ «Βίοι τῶν σοφιστῶν», στὴν ζωὴ στὴν Ἀττικὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, στὸν δεύτερο αἰῶνα: “«ἢ μεσογαία” ἔφη “τῆς Ἀττικῆς ἀγαθὸν διδασκαλεῖον ἀνδρὶ βουλομένῳ διαλέγεσθαι, οἱ μὲν γὰρ ἐν τῷ ἄστει Ἀθηναῖοι μισθοῦ δεχόμενοι Θράκια καὶ Ποντικὰ μειράκια καὶ ἐξ ἄλλων ἐθνῶν βαρβάρων ξυνερρηκῶτα παραφθείρονται παρ’ αὐτῶν τὴν φωνὴν μᾶλλον ἢ ξυμβάλλονταί τι αὐτοῖς ἐς εὐγλωττίαν, ἢ μεσογαία δὲ ἄμικτος βαρβάρους οὔσα ὑγιαίνει αὐτοῖς ἢ φωνὴ καὶ ἢ γλώττα τὴν ἄκραν Ἀθίδα ἀποψάλλει”¹¹ Τὸ σχόλιο γίνεται ἀπ’ τὸν Ἀγαθίωνα, φίλον τοῦ Ἡρώδου, στὴν ἐποχὴ τῆς δευτέρας σοφιστικῆς, δηλαδή κατὰ τὴν δυναστεία τῶν Ἀντωνίνων, τὴν πλέον φιλελληνικὴ περίοδο τῆς αὐτοκρατορίας, ὅταν τὸ κλεινὸν ἄστὺ ἦταν τὸ κέντρο τῆς φιλοσοφικῆς ἐκπαιδεύσεως ὀλοκλήρου τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν ἄλλων, τῶν «βαρβάρων»· πλημμύριζαν αἱ Ἀθηναὶ ἀπὸ ξένους, μὲ τὰ λεφτά τους καὶ τὶς συνήθειές τους καί, «τρισβάβαρα τὰ ἑλληνικά των, οἱ ἄθλιοι». «Στὰ Μεσόγεια τῆς Ἀττικῆς, λέει ὁ Ἀγαθίων, βρίσκει κανεὶς σχολεῖον τῆς σωστῆς ἑλληνικῆς· διότι οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν ἐπειδὴ ἐπ’ ἀμοιβῇ δέχονται νεαροὺς ἀπ’ τὴν Θράκη καὶ τὸν Πόντο καὶ ἀπὸ ἄλλα βαρβαρικά ἔθνη ὑφίστανται τὴν παραφθορὰ τῆς γλώσσης των περισσότερο, παρὰ συμβάλλον αὐτοὶ στὴν εὐγλωττία· ἢ μεσογαία ὅμως ἐπειδὴ εἶναι ἄμοιρος βαρβαρικῶν ἐπιδράσεων διατηρεῖ καθαρὸ τὸν λόγο της καὶ ἢ γλώσσα της τὴν γνήσια ἀθίδα ἀποψάλλει». Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Φιλοστράτου ἰσχύουν καὶ σήμερα μετὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν ἀμερικανόθρεπτων καὶ τὴν ἐπιβολὴ τῆς βάρβαρης γλώσσας τους στὴν ζωὴ μας καὶ στὴν ἐκπαίδευση τὴν τελευταία τριακοντοπενταετία...” Στὴν Φραγκία τῆς πρωτεύουσας καὶ τῶν μεγάλων πόλεων εἶναι ὀλοφάνερο...

¹¹ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἐμμελείας, σελ. 24, κ.έ., Φιλοστράτου, «Βίοι τῶν σοφιστῶν», κεφ. 553, «Ὁ κεστός ἰμάς», σελ. 44, κ.έ., καὶ «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος, σελ. 34, κ.έ.

Ἐπωδός

Βρέθηκαν και πάλι στην ήμιυπόγεια ταβέρνα, στο γνωστό τους γωνιακό τραπεζάκι και τὰ ἔλεγον· εἶχαν καιρὸ νὰ συναντηθοῦν, κάτι στὸν ἕναν, κάτι στὸν ἄλλον, ἀλλὰ σ' αὐτὴν τὴν γωνιὰ πάντοτε τὸ ἔπιναν τὸ κρασάκι τους τὰ βράδια, παλαιότερα σχεδὸν καθημερινά, τώρα πιὸ ἀραιά, δὲν περίσσευαν ἄλλωστε γιὰ περισσότερα... Ἐρχόταν κι ὁ Γιώργος, ἔλεγε τὰ δικά του ἀπ' τὴν Ἑπειρο, πειράζονταν μὲ τὸν Περικλῆ, καθ' ὃ συμπατριῶτες, ἀλλὰ εἶχε γεράσει ἀρκετά· δὲν τὸ ἔβαζε ὅμως κάτω, ὅλο και κάτι κουβαλοῦσε κι αὐτός, μὲ τὰ τρεμάμενα χέρια του...

Εἶχε πάρει τὸ πονημάτιον ὁ Σόλων, τὸ εἶχε διαβάσει κι ἔκανε τὶς παρατηρήσεις του, πάντοτε οὐσιαστικές και ἀρκετὰ γόνιμες· τὸν ἀκούγε ὁ Περικλῆς, ἐπειδὴ πίστευε ὅτι κοινὸ ἦταν τὸ ἔργο, ὅπως και τῶν περισσότερων ἀπ' τὰ δημοσιευθέντα κείμενα, ἢ παραγωγή τους ὀφειλόταν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ εἰς τὸν διάλογόν τους, χρόνια τώρα: «Τί θὰ πάρετε;» ρωτᾷ ὁ Γιώργος, ἀλλὰ, «Καλῶς ὀρίσατε κιόλας πρῶτα· καιρὸ ἔχετε νὰ φανεῖτε;» «Μετράς τὶς μέρες, Γιώργο, πὺ λείπουμε;» «Καὶ βέβαια τὶς μετράω. Ἄλλωστε, σὰς περιμένω πάντοτε, εἶστε δικοὶ μου ἄνθρωποι, ἔτσι σὰς νιώθω». «Τὸ ἴδιο κι ἐμεῖς, ἀμοιβαῖα εἶναι τὰ αἰσθήματα», ἀπαντᾷ ὁ Περικλῆς. «Λοιπόν, τὸ κρασί, κόκκινο, χειμῶνας εἶναι, τὸ τυρὶ και μία χόρτα, και γιὰ μένα, λιγώτερο ἀπὸ μισὸ συκώτι». «Ὅπως πάντα, κι ὁ Σόλων;» «Γιὰ μένα, ἕνα ψαρονέφρι». «Ἐγινε».

- Ἐχομε συνηθίσει πλέον και τὰ λέμε καλύτερα μὲ τὸ κρασί στο χέρι, Περικλῆ, κι ἴσως εἶναι πιὸ ὁμορφα ἔτσι.
- Πές το κι ἀλλιῶς· στο προηγούμενο κείμενο καταγράψαμε τὴν συνομιλία μας στο ἐστιατόριο και συζητήθηκε ἀρκετὰ νομίζω.
- Ναί, εἶχα κι ἐγὼ εὐνοϊκὲς παρατηρήσεις, ὅπως φαίνεται ἀπ' τὸ περιβάλλον μου, κι ὅλοι κατάλαβαν, ὅτι ἔτσι ἔγινε ἡ συζήτηση.
- Περισσότερο νομίζω τοὺς κέντρισε τὸ ἀντικείμενο και ἡ ἀμεσότης τοῦ διαλόγου· μέτρησε ἀρκετὰ ἢ ἀνάδειξη τῶν πραγματικῶν προβλημάτων, ὅπως τὰ ζεῖ ὁ καθένας μας στὸν περίγυρό του και στὴν οικογένειά του.
- Πόσο χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ σχόλια πολλῶν, Περικλῆ· «τὰ σκεπτόμαστε κι ἐμεῖς αὐτά, Σόλων», μοῦ λένε, «ἀλλὰ ἐλάχιστοι τὰ προβάλλουν στὴν δημόσια προβληματική τους, εἴτε εἶναι πολιτικοὶ εἴτε ἀπλοὶ σχολιαστὲς ἢ συγγραφεῖς».

- Ἐπιβεβαίωση, τῆς ἀναδύσεως τῶν ὑπογείων διαδρομῶν τῆς ἱστορίας μας, εἶναι τὰ σχόλια πολλῶν, ὅπως συνήθως συμβαίνει πάντοτε, τὰ δέχθηκα κι ἐγώ· ἀποφαίνονται, ἔτσι ἀπλά, χωρὶς νὰ συλλαμβάνουν ὅλοι τὰ ἰδιαίτερα ἄλλα μηνύματα στὶς διάφορες περιόδους τῆς ὑποδουλώσεως τῶν Ἑλλήνων, κυρίως ἐπὶ φραγκοκρατίας καὶ τουρκοκρατίας, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχουμε περισσότερες μαρτυρίες τῶν συνθηκῶν ἀνατάσεως τοῦ γένους.
- Τείνουν αὐτοὶ πρὸς ὅσους πίστευαν, ὅτι εἶχε χαθεῖ ὁ Ἑλληνισμὸς τοὺς τέσσερες αἰῶνες τῆς δουλείας, τοὺς ἀρκετὰ γνωστούς...
- Ναί, ἀκόμη κι ὁ Λόρδος Βύρων, Σόλων, ὅταν εἶχε ἔρθει στὴν Ἑλλάδα προεπαναστατικὰ καὶ μᾶς οἰκτίριζε γιὰ τὴν κατάντιά μας καὶ τὴν ἐκούσια ὑποταγὴ μας στοὺς Τούρκους, ἀγνοοῦσε τὶς ἐξεγέρσεις τῶν κλεφτῶν· δεκαπέντε χρόνια ὅμως περίπου μετὰ, ἦρθε στὸ Μεσολόγγι καὶ πέθανε γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία μας...
- Ἐρεῖς, τὸ θέμα δὲν εἶναι ἡ ἀπαρίθμηση τῶν στιγμῶν ἐξάρσεως τοῦ γένους μας, στὶς διάφορες φωτεινὲς στιγμὲς του, ἢ καὶ τῶν ἥρωικῶν ἐπιτευγμάτων τῶν ἐκάστοτε πρωταγωνιστῶν τους, ἀλλὰ ἡ διερεύνηση τῶν αἰτίων πού τὶς προκαλοῦν· τὰ κίνητρα πού τοὺς ὀδηγοῦν στὶς ἀναζητήσεις τους καὶ στὴν ἀποτίναξη, ἔστω καὶ προσωρινή, τὶς περισσότερες φορές, τοῦ ζυγοῦ.
- Ἡ διαφορά, Σόλων, μὲ τὶς παραδοσιακὲς προσεγγίσεις τῶν ἐξεγέρσεων αὐτῶν, εἶναι μία, ἢ κύρια εἶναι, ἂν καὶ ὑπάρχουν καὶ ἄλλες πολλές, ἡ ἐδραιωμένη πεποίθηση τῶν κλεφτῶν ὅτι θὰ πετύχουν στὸν σκοπὸ τους καὶ ὅτι θὰ ἀλλάξουν τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τους· βεβαίως συνήθως ἀποτύγχαναν, ὅπως ἀπέδειξε ἡ ἱστορία, ἀλλὰ αὐτὸ ἐρχόταν πάντα ἐκ τῶν ὑστέρων, ὅταν δὲν μπορούσαν νὰ ὑπαναχωρήσουν, κι οὔτε τὸ ἠθελαν αὐτό.
- Ἀλλὰ ἡ ἀποτυχία δὲν ἀπετέλεσε ποτὲ ἀποτρεπτικὸ παράγοντα γιὰ ἐπανάληψη τῶν ἐξεγέρσεων, σὲ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη κλίματα, σὲ λίγα χρόνια μετὰ· ἀπ' τὸν δέκατο ἕβδομο αἰῶνα καὶ περισσότερο τὸν δέκατο ὄγδοο οἱ ἐξεγέρσεις ἦταν συνεχεῖς καὶ οἱ ἀποτυχίες ἐπίσης, μὲ τὴν ἀλληλοδιαδοχὴ τους δεδομένη.
- Σημειώθηκε ὅμως ἓνα ἄλλο σημαντικὸ βῆμα τὸν δέκατο ὄγδοο αἰῶνα· στὶς ἑλληνικὲς χῶρες ἐξαπλωνόταν ταχύτατα ἡ παιδεία, μὲ πολλὰ σχολεῖα καὶ κορυφαῖο ἐκφραστὴ τῆς τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη, ἐνῶ ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότητα αὐξανόταν στὶς ὄρεινὲς περιοχὲς πρῶτα καὶ στὰ μικρὰ νησιά, ἀλλὰ περισσότερο στὶς παροικίες τοῦ ἐξωτερικοῦ, στὶς εὐρωπαϊκὲς πόλεις, στὴν Βλαχία καὶ στὴν Αἴγυπτο, στὴν Ἀλεξάνδρεια, μὲ ἐφαλτήριο τοὺς Ναπολεοντεῖους πολέμους. Συνοπτικὰ τὰ ἀναφέρουμε αὐτά.

- Οί ἐξεγέρσεις, ὅπως μᾶς δείχνει ἡ ἱστορία, δὲν εἶναι τόσο πολὺ προϊὼν νομοτελειακῶν ἐξελίξεων, ἀλλὰ ἔχουν τὶς ρίζες τους στὶς βαθύτερες διεργασίες ἐκάστου λαοῦ, ἀναλόγως πρὸς τὴν ἐποχὴ τους· ἐμεῖς τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία γνωρίζουμε καλύτερα καὶ σὲ αὐτὴν ἐνδιατρύβουμε.
- Πολὺ περισσότερο, ὅταν συζητᾶμε μεταξὺ τυροῦ καὶ ἀχλαδίου, ὅπως ἔλεγαν οἱ παλαιοὶ καὶ σοφοὶ δημοδιδάσκαλοι.
- Ἡ διείσδυση στὴν ἱστορία μας, Περικλῆ, ἐπιβεβαιώνει τὶς διαπιστώσεις μας -ἄλλωστε ἀπ' αὐτὴν τὶς ἔχουμε ἀντλήσει-, ὅτι οἱ δύο μεγάλες διαδρομὲς τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀλληλοτέμνονται καὶ συνυπάρχουν, ἄλλοτε εἰρηνικὰ ἄλλοτε ἀντιμαχόμενα. Ἐννοῶ, τὴν ἐπίσημη καὶ ὁρατὴ ἀπὸ ὅλους τῶν μακρῶν περιόδων τῆς σκλαβιάς, μὲ ἀπειρη δουλικότητα κατὰ τὸ πλεῖστον πρὸς τοὺς κάθε μορφῆς κατακτητές· παράλληλα, ὅμως, πρὸς αὐτὴ ἔρρεε πάντα ἡ ὑπόγεια ὀρεινὴ διαδρομὴ, ἀνυπότακτη καὶ ἐκρηκτικὴ ἢ θυμικὴ στὶς ἀντιδράσεις τους, ὅπως θὰ τὴν βᾶφτιζε ὁ Πλάτων.
- Τὸ ἔθεσες ὑπέροχα, Σόλων. Οἱ ὑπόγειες διαδρομὲς μᾶς ἐνδιαφέρουν σὲ ὀλόκληρη τὴν ἱστορικὴ μας πορεία, ὁ τρόπος τῆς ζωῆς τους, τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμά τους, ἡ ὀργάνωσή τους, ὅσων μετέχουν στὴν διαδρομὴ αὐτὴ, καὶ φυσικὰ ἰδιαίτερως οἱ ἐκρηξίεις τους, καθὼς ἀποδεικνύεται ὅτι διατηροῦνται σὲ αὐτὲς γνήσια, στὸ μεγαλύτερο δυνατὸ βαθμὸ, ἡ ἑλληνικὴ παράδοση τῶν φωτεινῶν στιγμῶν τοῦ γένους, ὄχι μόνο ὡς ἀναζήτηση, ἀλλὰ καὶ πρωτίστως ὡς καθημερινὴ νοοτροπία καὶ πρακτικὴ.
- Ἔχεις δίκαιο, ἄλλωστε τὸ ἔχουμε ξαναπεῖ τόσες φορές, ἡ δημοτικὴ παράδοση φέρει ἀναπόσπαστα μέσα της τὴν μουσικὴ ἁρμονία τῆς ἐμμελείας τῆς κλασικῆς μας ἐποχῆς, μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ σύνοδό της· οἱ κοινοτικοὶ θεσμοὶ διαδραματίζουν τὸν ἀπαραίτητο συμπληρωματικὸ ρόλο στὴν μουσικὴ ἁρμονία, φυσικὰ, κάτω ἀπ' τὶς χαλεπὲς συνθήκες τῶν ἡμερῶν τους, καθὼς οἱ ὀρεινοὶ διατηροῦν τὴν πίστη, ὅτι αὐτοὶ εἶναι οἱ γνήσιοι συνεχιστὲς τοῦ ἦθους τῶν προγόνων τους.
- Τὸ θέμα ἔχει δύο πτυχές, ἀλληλένδετες στὴν ἱστορία μας: ἡ μία, ἀφορᾷ τὸν βαθμὸ μεταφορᾶς τῶν θεσμῶν τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, στὰ ὀρεινά· ἡ ἄλλη, ἀνάγεται στὸ ἦθος τῶν ὀρεινῶν, στὴν ἐμμελεία, καὶ στὸ ρόλο τῶν κοινοτικῶν θεσμῶν στὴν καθημερινότητά τους καὶ στὶς στιγμὲς ἐξάρσεώς των.
- Ἐπιχειροῦμε, Περικλῆ, ἄλλη πρόσβαση, πέραν τῶν συμβατικῶν.
- Μερικοὶ τὶς ἔχουν θίξει τὶς πτυχές αὐτές, ἀλλὰ ἄς προχωρήσουμε ἐμεῖς. Στὴν πρώτη κατηγορία, πρὸς τὴν

ὀλιγαρχία τείνουν οἱ κοινοτικοὶ θεσμοί, χωρὶς νὰ χρειάζεται περαιτέρω ἀνάλυση· οἱ σκληρὲς συνθήκες τὴν ἐπέβαλαν.

- Κανεὶς μᾶλλον δὲν ἔχει ἀντίρρηση σὲ αὐτό.
- Στὴν δεύτερη, ἔχουμε σχεδὸν τὴν πληρέστερη δυνατὴ ταύτιση, ὅπως ἀναφέρουμε καὶ στὰ ἀνωτέρω· οἱ ὄρεινοὶ διατηροῦν τὸ ἐλεύθερο ἦθος σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς τους...
- Μὰ ἔτσι γινόταν καὶ τὸν πέμπτο αἰῶνα, ὑπῆρχαν οἱ ἐνεργοὶ πολῖτες, οἱ ἀπράγμονες καὶ οἱ ἀχρεῖοι, ὅπως τοὺς περιγράφει πληρέστατα ὁ Περικλῆς εἰς τὸν «Ἐπιτάφιόν» του.

«Πολὺ μιλάτε καὶ δὲν τρώτε», τοὺς διακόπτει ὁ Γιώργος, φέροντας τὰ φαγητά: «Χαιρόμαστε, ὅταν μᾶς διακόπτεις κι εἶναι καλοδεχούμενο». «Εὐχαριστῶ. Ἄλλωστε κι ἐγὼ συμμετέχω στὴν συζήτηση, ἀλλά, νά, σήμερα ἔχουμε πολλὴ δουλειά». «Φέρε μας, ὅμως, μισὸ κιλὸ κρασί, γιατί μᾶς τελειώνει». Κι ἔφυγε, σέρνοντας τὰ βήματά του...

- Ἡ διάκριση αὐτὴ ἔμεινε στὴν πράξη, μεταξὺ τῶν ὄρεινῶν καὶ τῶν πεδινῶν, μὲ τὶς χαρακτηριστικὲς ἀναφορὲς στὸν Ἀριστείδη τὸν Κοϊντιλιανὸ καὶ στὸν Ἰωάννη τὸν Φιλήμονα· ἡ διαφορὰ στὸ ἦθος τῶν δύο αὐτῶν ἀνθρώπων εἶναι καθοριστικὴ, οἱ ὄρεινοὶ, ἐλεύθεροὶ καὶ ἀνυπότακτοὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ, οἱ πεδινόι, δουλικοὶ καὶ συγκαταβατικοὶ σὲ ὅλα πρὸς τοὺς τυράννους τους.
- Ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐλευθέρου ἠθους συνοδευόταν πάντοτε καὶ ἐπηρεαζόταν ἀπ' τὴν ἀντίστοιχη μουσικὴ, τὴν δημοτικὴ καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ κατὰ προέκταση· τὰ εἶχαν μελετήσει σὲ βάθος αὐτὰ οἱ πρόγονοὶ μας, ὅσο κανένας ἄλλος πολιτισμὸς.
- Θυμίζεις, Σόλων, τό, «τοὺς μὲν βραχὺ καὶ ἄνισον καὶ ἐγγὺς ἀλογίας ῥυθμοὺς παντάπασιν ἐκλελυμένους», τοῦ Ἀριστείδου τοῦ Κοϊντιλιανοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸ τοῦ Ἰωάννου Φιλήμονος, «οἱ πρῶτοι ζωηροὶ καὶ κλίνοντες περισσότερον πρὸς τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸν πόλεμο· οἱ δεύτεροὶ ἐκλελυμένοι καὶ ἀήθεις ὡσεπιπολὺ εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν ὄπλων». Δύο χιλιάδες χρόνια περὶπου ἀπέχουν οἱ δύο μεγάλοι πνευματικοὶ μας ἡγέτες...
- Ὁ καθοριστικὸς ρόλος τῆς μουσικῆς συνέβαλε στὴν διαμόρφωση τοῦ ἐλευθέρου ἠθους· τὸ βλέπουμε καὶ στὶς μέρες μας, μὲ τὴν στροφὴ τῆς νεολαίας πρὸς τὴν δημοτικὴ μουσικὴ, ὄχι μόνο στὰ νυκτερινὰ κέντρα, στὰ ὄρεινὰ καὶ στὰ νησιὰ τοὺς θερινοὺς μῆνες, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐπιστροφή στὴν χρῆση τῆς ἐλληνικῆς στὴν ἐπικοινωνία τους, ἀποδοκιμάζοντας ὅσους χρησιμοποιοῦν ἀκόμη τὰ γκρήγκλις, ἐνῶ ψάχνονται καὶ στὰ ἔξυπνα κινητά.

- Τὴν αἴσθησιν τῆς δημιουργικῆς σκέψεως μὲ τὴν ἑλληνικὴν γραφὴν ἀντιλαμβάνονται οἱ νέοι μας, ἐνῶ διερευνοῦν καὶ τὸ πολυτονικόν, παρὰ τὰ ὅσα ἀποβλακωτικὰ διδάσκονται στὰ σχολεῖα.
- Τὴν ἴδια ὑπόγειαν διαδρομὴν ἀναζήτησαν οἱ ἐφύστεροι καὶ χαριέστεροι τῶν ὀρεινῶν, ἀπέναντι στοὺς ταπεινοὺς, ἀγενεῖς καὶ ἀμούσους τῶν πεδινῶν· τοὺς πρώτους ἀκολουθοῦν οἱ νέοι μας ἀσυναίσθητα καὶ μὲ μοναδικὸ γνῶμονα τοὺς μουσικοὺς ῥυθμοὺς γιὰ δημιουργικὴ σκέψιν, ἀλλὰ μὲ ἀποτέλεσμα τοὺς κοσμίους καὶ ἀνδρείους τὸ ἦθος, ὅπως λέει ὁ Ἀριστείδης ὁ Κοϊντιλιανός, ἀναφερόμενος πλειστάκις εἰς τὸν θεῖον Πλάτωνα.
- Τὰ συζητᾶμε τώρα, Σόλων, ὅπως καὶ ὅτι εἰς τὸ ἔνατο βιβλίον τῆς «Πολιτείας», ὁ φιλόσοφος ἐπιχειρεῖ τὴν καλύτερην σκιαγράφησιν τοῦ χαρακτῆρος τοῦ τυραννικοῦ ἀνθρώπου στὴν παγκόσμιαν γραμματείαν, «ἐλευθερίας καὶ φιλίας ἀληθοῦς τυραννικῆ φύσις αἰεὶ ἀγευστος», ὅπως ἀναφέραμε, τονίζοντας ὅτι ἡ φύσις αὐτοῦ εἶναι, ἄμουσος, ἀκόλαστος, ἀήθης, χωρὶς τὴν δυνατότητα ἀπολαύσεως τοῦ ἔρωτος, τὸν βιομηχανικὸν ἀνθρώπον ἐννοεῖ...
- Εἶναι τὸ ὀλιγώτερον, θὰ λέγαμε σήμερον, Περικλῆ, ὅτι ἐκπίπτει, καταντᾶει καλύτερα, γιὰ τὴν πληρέστερην ἀπόδοσιν τῆς ἐννοίας, ἀνερωτικός· ἀντιλαμβάνεται μόνον τὸν ἀφροδισιασμὸν καὶ τὴν ἀκολασίαν στὴν συνουσίαν, δὲν ἔχει αἴσθησιν τῆς ζεστῆς ἐρωτικῆς ἐπαφῆς, ἀνεξαρτήτως τοῦ φύλου, ἄρρενος ἢ θήλυος.
- Τὰ ἔχουν περιγράψει λεπτομερῶς αὐτὰ οἱ ἀρχαῖοι ἡμῶν πρόγονοι, ἢ τυραννία ἐκχυδαῖζει πρῶτα τὴν μουσικὴν καὶ μετὰ τὴν ψυχὴν· καὶ ἀντίστροφα, ὅποιος ἀπαλλάσσεται, χεραφετεῖται ἀπ' τὴν τυραννικὴν φύσιν, ἀναζητᾶει ὡς διέξοδον τὴν μουσικὴν ἁρμονίαν, στὴν δημοτικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν μουσικὴν σὲ ἡμᾶς, ἀλλὰ καὶ τὴν ζεστὴν ἐρωτικὴν ἐπικοινωνίαν, ἀλληλένδετα εἶναι.
- Δὲν εἶναι τυχαῖον, ὅτι ἡ ἐξαχρείωσιν τῆς γλώσσης μας καὶ ὁ ἀφελληνισμὸς τῆς ἐκπαιδεύσεως ἀπ' τὴν πρώτην σοσιαλιστικὴν κυβέρνησιν συνοδεύθησαν ἀπ' τὴν προπαγάνδαν ἐκλύσεως τῶν ἠθῶν, μὲ πρῶτον ἀκόλαστον τὸν πρόεδρόν της, ἀλλὰ καὶ προβολῆς τῆς ροκ μουσικῆς καὶ ἰσοπεδώσεως τῆς δημοτικῆς παραδόσεως, μὲ προοδευτικὰς ἰδέας καὶ ἀλλοίωσιν, ἀκόμη καὶ τῆς ὁμιλίας μας.
- Τὰ θυμόμαστε, Σόλων, πῆγαιναν μὲ πολλὰ λεφτὰ καὶ λαμπρὰς τελετὰς νὰ ποῦν στοὺς χωριάτας, καὶ κυρίως στοὺς ὀρεινοὺς, ὅτι ἢ παράδοσιν καθὲν χωριοῦ ἢ περιοχῆς ἦταν διαφορετικὴ ἀπ' τὰ γειτονικά, ὅταν οἱ ἴδιοι τὰ εἶχαν ὡς ἐνιαία μουσικὴ ἁρμονία καὶ πολιτικὴν πρακτικὴν· τοὺς κοίταζαν μὲ ἀνοικτὰ μάτια, «τί γ' ρεῦσιν αὐτοῖνοι;» ρωτοῦσαν οἱ γριεῖς.

- Τὸ χειρότερο, Περικλῆ, εἶναι ὅτι δὲν μιλοῦσαν καὶ ἑλληνικά, ἔλεγαν «ἄμεσα», ἀντὶ γιὰ «ἀμέσως», «πιθανά», ἔπαιζαν *carmina burana*, κι ὁ κόσμος τὸ ἔβαζε στὰ πόδια. Γνωστὰ αὐτά· τὰ ἔχουμε ζήσει, ὅσοι κρατήσαμε τὴν ἐπαφή μὲ τὰ χωριά μας.
- Τὸ ἔχουμε πεῖ πολλές φορές, μόνο στὰ χωριά καὶ στὶς συνοικίες πλέον ὁμιλοῦν σωστὰ ἑλληνικά· ὁ Φιλόστρατος ἐπιβεβαιώνεται.
- Ἡ νέα γενιὰ ἀναδύεται, ἐπίσης, ὡς ἡ μεγάλη ἐλπίδα, μαζί μὲ τὴν ψηφιακὴ ἐπανάσταση· συζητοῦσα μὲ τὸν ἠλεκτρολόγο τοῦ αὐτοκινήτου καὶ κάποιον τεχνικὸ γιὰ τὸ θέμα τῆς παιδείας μας: «Δὲν μαθαίνουν γράμματα τὰ παιδιά μας τώρα», εἶπαν κι οἱ δύο τους, σὰν τὰ ἦταν συνεννοημένοι. «Μαθαίνουν λιγώτερα ἀπὸ μᾶς, ὅπως κι ἐμεῖς μαθαίναμε λιγώτερα ἀπ' τοὺς πατεράδες μας. Τυχαῖο εἶναι;» «Ὁχι καθόλου τυχαῖο», ἀπάντησα.
- Ὅταν πᾶς λίγο βαθύτερα τὴν συζήτηση, καταλαβαίνεις ὅτι ὅλοι τους πιστεύουν, ὅτι δὲν ἔγιναν αὐτὰ τυχαῖα καὶ ὅτι κάτι ἄλλο ἐπιδίωκαν οἱ ἀριστερὲς κυβέρνησεις, μὲ τοὺς συνοδοιπόρους τῶν δεξιῶν· Σόλων· θυμᾶσαι τὰ σχετικά μὲ τὸ βιβλίο τῆς ἱστορίας γιὰ τὸν συνωστισμό στὴν Σμύρνη καὶ τὴν ἀπώθηση τὸ 1940;
- Πῶς δὲν τὰ θυμᾶσαι· ἔφεραν στὴν Βουλὴ τὸ ἀκροδεξιὸ κόμμα καὶ τὰ μνημόνια. Σήμερα, ὅλο καὶ περισσότεροι τὸ πιστεύουν.
- Στοὺς νέους ἐμπεδώνεται ἡ πεποίθηση αὐτή, κυρίως σὲ ὅλους ὅσοι ἀσχολοῦνται εἰδικότερα μὲ τὴν ψηφιακὴ τεχνολογία καὶ συναντοῦν τοὺς συναδέλφους τους ἀπ' τὰ ἄλλα ἐρευνητικὰ κέντρα, οἱ ὁποῖοι τοὺς ζητοῦν πληροφορίες γιὰ τὸ πολυτονικὸ καὶ τοὺς λένε, ὅτι τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά τοὺς βοηθᾶνε πάρα πολύ.
- Μοῦ τὸ λένε κι ἐμένα τὰ ἀνήψια μου καὶ μερικοὶ ἄλλοι νεαροὶ· μάλιστα κάποιοι ἀπ' αὐτοὺς μὲ ρωτᾶνε: «Πῶς τὸ καταλάβατε ὅτι οἱ σοσιαλιστικὲς κι οἱ κομμουνιστικὲς κυβερνήσεις εἶχαν καὶ ἔχουν σκοπὸ τὸν ἀφελληνισμό τῆς χώρας;» Τοὺς ζήτησα νὰ διαβάσουν πρῶτα, τίς σχετικὲς μὲ τὸν αὐτόνομο πολιτικὸ ρόλο τοῦ νομίσματος καὶ μὲ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀναλύσεις «Τοῦ Ἑμμελοῦς», καὶ μετὰ νὰ τὸ συζητήσουμε.
- Ἦρθαν;
- Ἦρθαν, καὶ μάλιστα πολὺ γρήγορα· μερικοὶ καὶ χωρὶς νὰ τίς ἔχουν διαβάσει ὅλες. «Καταλάβαμε τί ἔγινε», εἶπαν. Κατάλαβαν καὶ δὲν κατάλαβαν, ἀλλὰ δὲν ἔχει σημασία. Προβληματίζονται.
- Τὸ ἔχουμε συζητήσει πολλές φορές, ἡ ἐπιχείρηση ἀφελληνισμοῦ τῆς χώρας τὴν τεσσαρακονταετία εἶναι, ὅπως ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν πραγμάτων, ἡ μεθοδικότερα ὀργανωμένη καὶ τελειότερα

ἐφαρμοσμένη προσπάθεια ἐξαφανίσεως ἑνὸς λαοῦ στὴν παγκόσμια ἱστορία· ὅταν τὸ ἀντιληφθήκαμε γιὰ πρώτη φορά, μὲ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ μονοτονικοῦ μεσάνυχτα καὶ μὲ τροπολογία, δὲν φανταζόμασταν, ὅτι εἶχε τόσο βάθος καὶ διάρκεια ἢ ἐμμονὴ στὴν ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ τους. Θυμᾶσαι; πιστεύαμε ὅτι ἀποβλέπουν μόνο στὴν ἐξαχρείωση τῆς γλώσσας, ὅπως τὸ εἶχε ἀποδείξει ἡ «Καθημερινή», μὲ τὴν ἐρευνά της, «Τί ἑλληνικὰ μιλάμε;» καὶ μὲ τετράμηνη διάρκεια, ὅσο ἐλάχιστες...

- Δὲν εἶχαμε ἀντιληφθεῖ τότε, τὸ ποῦ ἀπέβλεπε ἡ πολιτικὴ παροχῶν καὶ ἀποβιομηχανιοποίησης τῆς χώρας, μαζί μὲ τὸν ἀσταμάτητο δανεισμό, τριπλασιαμὸ τοῦ δημοσίου χρέους.
- Βλέπεις, Σόλων, τότε τὰ σκέπαζε ὅλα ἡ ἀντιδεξιὰ προπαγάνδα γιὰ κάθε κριτικὴ στὸν Μουσολίνι, ὅπως τὸν λέγαμε.
- Κι ἦταν πράγματι Μουσολίνι, ἐνῶ καὶ οἱ δεξιὲς κυβερνήσεις ποῦ μεσολάβησαν δὲν μπόρεσαν νὰ ἀναστρέψουν τὸ ρεῦμα, μαζί μὲ τὰ ἄλλα προβλήματά τους, δὲν εἶναι τῆς στιγμῆς...
- Τὰ ἔχουμε γράψει τὰ περισσότερα, ἀπλὴ ὑπενθύμιση κάνουμε.
- Ἀποδείχθηκε, ὅμως, ὅτι οἱ ὑπόγειες διαδρομὲς τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας εἶναι ὀλοζώντανες καὶ παραμένουν ἀκμαῖες.
- Πόσο δίκαιο ἔχεις! τὸ συμπέρασμα εἶναι, ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἄντεξε στὴν ἐκστρατεία ἀφελληνισμοῦ του κι αὐτὸ εἶναι τὸ μεγαλεῖο του, ἀπέναντι στὶς πιὸ ὀργανωμένες καὶ μὲ τὰ πιὸ τέλεια ἐπιστημονικὰ μέσα δυνάμεις καταστολῆς καὶ ἀλλοίωσης τῆς συνειδήσεως ἑνὸς λαοῦ, ὅταν ὅλοι πίστευαν ὅτι ἔχει ἐξαφανισθεῖ, ἰδιαίτερος μετὰ τὴν ἐπιβολὴ τῶν μνημονίων.
- Τὶς ἥρωικὲς ἀντιστάσεις του ἀναδεικνύει καὶ πάλι...
- Ἡ ἀφελληνιστικὴ προπαγάνδα ἔχει ἐκφυλισθεῖ, ἐπειδὴ συγκεντρώνει τὴν κριτικὴ τῆς στὶς ἐπιφανειακὲς ἀντιδράσεις τοῦ λαοῦ γιὰ τὰ κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ προβλήματα, ποῦ δὲν εἶναι ἀμελητέα, ἀλλὰ ἀγνοεῖ τὰ ὑπόγεια ρεύματα...
- Ἄς κάνουν ὅ,τι θέλουν, ἄλλωστε εἶναι φυσικὸ αὐτό· ὅπως δὲν καταγράφουν, τὸ κυνήγι πρωθυπουργοῦ μὲ τὶς πέτρες, ὅπου κι ἂν ἐμφανισθεῖ, ποῦ δὲν ἔχει ξαναγίνει στὴν ἱστορία μας, ἔτσι δὲν μποροῦν νὰ συλλάβουν στὸ μυαλό τους τὰ βαθύτερα αἷτια.
- Πάνω κι ἀπ' αὐτὸ ὅμως μετράει ἡ στροφὴ τῆς νεολαίας πρὸς τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, χάρις καὶ στὴν ψηφιακὴ ἐπανάσταση...

Χρῆστος Ζ. Καρανίκας,
Καίσαριανή, Δεκέμβριος 2017